

mtatkki

Hungarian Academy of Sciences
Centre for Social Sciences
Institute for Minority Studies

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az
[Europeana felhasználói szabályzatát](#).

A DUNATÁJ IRODALMI FEJLŐDÉSE

Szellemtörténeti szempontból még nem ment át eléggé a köztudatba, hogy Salzburg és Konstanca, Vilna és Szófia, Csernovic és Fiume közt voltaképpen egy nagy család van együtt. Ezer éve osztrákok, csehek, szlovákok, lengyelek, magyarok, rutének, románok, délszlávok ülik körül a Kárpátmedence kerek asztalát, de ahelyett, hogy közös dolgaik feltárásán buzgólkodnának, inkább csak a saját tájukon kívül eső fejlődést veszik szemügyre. Csodálatos egyöntetűséggel valamennyi nép elfeledte — s maga ez a tény is a közös vonások közül való — hogy az idegen fejlődésből eredő ízlés- és eszmeáramlatok hullámverését itt csak akkor lehet igazán értékelni, ha már tisztában vagyunk a sokarcú és mégis egyazon dunai táj belső sajátosságaival, ha fényt vetettünk arra a közös mederre, amely a nemcsak nyugatról, de délről és keletről is jövő hatáshullámokat egyaránt befogadta. Mindazonáltal már vannak biztató jelek: egyrészt tizenöt évvel ezelőtt maga e szellemtörténeti probléma — nemzetközi szaktekintélyek jelenlétében — világos megfogalmazást nyert¹⁾ s azóta serény munka folyt — legalább az egyes népek kölcsönhatásainak feltárása érdekében.²⁾ Törekvéseinkre felfigyelt a nyugati tudományos közvélemény is: néhány éve maga Paul Van Tieghem, a kiváló francia tudós a tett kísérletet arra nézve, hogy a dunatáji irodalmak kimagasló alakjainak megjelölje helyét az európai fejlődésben.³⁾ Mindezen elszórt kísérletek után lassanként eljöhét az az idő, amikor a sokasodó részlettanulmányok eredményeit végre szintézisben szemlélhetjük: ennek a szintézisnek megalkotására szeretne ösztönözni a fejlődésnek jelen vázlatát is.

Erre a bonyolult feladatra persze csupán akkor vállalkozhatunk, ha világosan látjuk magunk előtt a célt, amely munkánk minden részletét meghatározza. E cél alapjában véve csakis egy lehet: feltárni korról-korra az egyes dunai népek alkotó szellemét úgy, amint az irodalmi téren fokról-fokra mindjobban megnyilatkozott. Ezen a nagy történelmi

¹⁾ Eckhardt Sándor „Az összehasonlító irodalomtörténet Középeurópában“ címen tartott előadást az 1930. évi budapesti irodalomtörténeti kongresszuson (megj. a Minerva 1932. évi kötetében).

²⁾ E téren úttörő jelentőségű a Gál István szerkesztette Apollo (1935—39) kezdeményezése. Ugyancsak ő állította össze a „Magyarország és a Balkán“, valamint az „Ungarn und die Nachbarvölker“ c. kötetet (1943). Számos részlettanulmány látott napvilágot az Archivum Europae Centro-Orientalis, Donaueuropa, Dacoromania, Jahrbücher für die Geschichte Osteuropas, Kalangya, Láthatár, Revue de Littérature Comparée, Revue des Etudes Hongroises (később Revue d'Histoire Comparee), Revue Internationale des Etudes Balkaniques, Ungarn, Ungarische Jahrbücher, stb. hasábjain. Újabb összefoglaló kísérlet, széles európai távlatban, Angyal Endre műve: Udvari kultúra, udvari költészet (Kolozsvár, 1944).

³⁾ Histoire littéraire de l'Europe et de l'Amérique. Paris, 1941.

viharokhoz szokott tájon a költő szava sohasem lehetett pusztá játék, hanem mindenkor sorsvállalás is volt, összeforrás az egyes népek s maga a dunai táj életbevágó érdekeivel. Szinte minden költőnek vállalnia kellett azt a feladatot, amelyet Beöthy Zsolt az irodalom fajfenntartó, helyesebben nemzetfenntartó szerepének nevezett. Az egész fejlődésnek belső hajtóereje ez a gondolat volt, azonban e lelki magatartás mindig a korszerű európai eszmék jegyében nyilatkozott meg. Ezért nyomta rá a mélyen vallásos középkor, az újkor hajnalán újjászülető humanizmus, a barokk kor harcias heve a felvilágosodás, a romantika, a realizmus és a naturalizmus egymást felváltó bélyegét a dunai szellem folyton megújuló arculatára, anélkül azonban, hogy a táj belső jellegéhez tartozó erőket bármikor megmásította volna. Hogyan hatottak mindezek a nagy európai eszmeáramlatok nem Keletközépeurópának egyik vagy másik népére, hanem az egész dunai népközösségre, ez jelen tanulmányunk tárgya.

1. A középkor

Pannonia, a Duna völgyének földrajzi központja, két nagy szentet adott Európának: a nyugatnak sabariai Mártont, aki Galliában Tours védőszentje lett, s a Keletnek sirmiumi Demetert, akinek bazilikája már az V. században állott Szalonikiben. Tours és Szaloniki, Macedónia és Gallia a Dunatáj szellemi megoszlásának valóságos szimboluma. Elevenen utal arra a tényre, hogy a Duna völgyén a középkor óta két kultúrkör osztozott: egyrészt Róma s a katolikus latin világ, másrészt Bizánc s vele a bizánci szláv kultúra sugárzási köre. Bizonyos azonban, hogy mindkét kultúrkört szélesebb egységbe fogta s ellentéteiket egybehangolta az a magasabb eszmevilág, amit a középkori szellem egyetemességének, univerzalizmusának nevezünk. Ennek szemszögéből tekintve a fejlődést egyszerre világos lesz előttünk, hogy a latin kereszténység voltaképpen ugyanazt a tudatosító, ébresztő szerepet töltötte be nyugaton, amely keleten a bizánci-szláv kereszténységre hárult; ezért szemlélhették itt a középkor legnagyobb alakjai annyira szerves egységben a Rómából és Bizánctól jövő, de a dunai népeket egyaránt megtermékenyítő kultúrális ösztönzéseket. A nyugati egyházhoz szívvel-lélekkel csatlakozó Szent István mindjárt uralkodása elején görög apácák számára teremt tűzhelyet a veszprémi völgyben, Szent Gellért a keleti egyházhoz szító Ajtony vezér birodalmába, a marosvári görög kolostorba helyezi székhelyét, s valószínűleg ott találja azokat a görög kéziratokat is, amelyeknek révén a keleti egyházatyák ismeretét Nyugateurópa felé közvetíti.⁴⁾ Efféle átmeneti jelenségek később sem ritkák: egy magyarországi görög kolostorban készült Joannes Damascenus-fordítást Párisban is olvastak, Szent László hősi alakja köré oly legendákat szöttek, melyeknek mintáit nyugaton compostellai Szent Jakab s keleten, a bizánci „harcos-szentek“ legendáiban egyaránt megtaláljuk; a magyarság eredetére vonatkozó csodaszarvas-monda bizánci eredetű ugyan, de latin műveltségű szerzetesek örökítik meg, s a XIV. században Magyarország katolikus királyának hozzájárulásával ajánlották fel erdélyi, magyar nemességgel bíró román urak a bizánci pátriárkának a körtvélyesi kolostort, a később sarjadó román irodalomnak talán első tűzhelyét.

⁴⁾ Vö. Ivánka E.: Szent Gellért görög műveltségének problémája. Budapest, 1942.

Nem szabad és nem is lehet tehát a dunatáji fejlődést csupán nyugati szemmel, a latin kultúrkör eszmevilágában vizsgálnunk. Mindig a középkor egyetemessége s az abból származó irányelvek kell hogy megszabják kutatásunk tágabb szempontjait. Semmiesetre sem szabad a bizánci-szláv művelődés körét háttérbe szorítanunk: ha ezt tennők, Friedrich Schlegel hibájába esnénk, aki — mint ismeretes — a régi magyar epikus költészetről elismeréssel nyilatkozott, de a középkori szláv költészetet értéktelennek minősítette. Ezen a téren rengeteg megrögzött előítélettel kell megszabadulnunk, mindenekelőtt azoktól a téveszméktől, amelyek Bizánc igazi értékeit a nyugati világ szemében oly sokáig elhomályosították. Ezen túlmenően azonban a szláv kultúrkör szerepét át is kell értékelnünk és sok tekintetben a latin kultúrkör szerepéhez kell hasonlítaniunk.

Mindenekelőtt teljesen bizonyos, hogy egyes tájakon éppen a bizánci-szláv kultúrkörből eredő ösztönzések hozták zsongásba a szellemi életet. Cseh- és Morvaországban a Cirill és Metód működéséből sarjadó, bizánci színezetű vallási élet már a X—XI. században szlávnyelvű énekköltészetet terem, s ennek hatása akkor is megmarad, amikor, az ország földrajzi helyzetének megfelelően, a nyugati egyház korábbi befolyása ismét elhatalmasodik. Nem vádolható a keleti kultúrkör azzal sem, hogy a sajátosan nemzeti fejlődés csiréit ne pártfogolta volna: a szerbeknél például a nemzeti történetírás első próbálkozásait az Athosz-hegyre visszavonult, szentéletű Nemanja fejedelemnek s fiának, Szent Szávának legendás színezetű életrajza jelenti. Az is előfordul, hogy a középkori irodalom egy-egy műfaja — így például az egyes állatok tulajdonságait allegorikusan értelmező „Physiologus“ — keleten hamarabb szólal meg nemzeti nyelven, mint a dunai táj nyugati fejlődésében. Bizánc aszkétikus irodalmában szinte több a transzcendens, platonikus elem, mint az ide elkerült nyugati forrásokban, s hogy keleten az egyházi szónoklat se szorult háttérbe, arra jól utal a bolgár Camblak Gergelynek, a tirnovói egyházi renaissance neveltjének^{4a)} szerbiai és moldvai szereplése. Hozzá hasonló jelentőségű szónok a Dunatáj latin felében csak az újkor hajnalán támad a nyugaton is jól ismert Temesvári Pelbárt személyében. S még kifejezetten nyugati szemmel nézve sem oly elmaradott és valósággal megkövesedett a bizánci-szláv kultúrkör, aminőnek elfogult szerzők gyakran hirdetik. Nemcsak a latin-francia műveltségű, Párisba, Bolognába járó magyarok ismerték Tristan legendáját, hanem — más francia chanson de gestes-ekkel együtt — eljutott az a Balkán ortodox népeihez is, sőt éppen ezen az úton hatolt be végül Oroszország nyugati felébe.⁵⁾ Tehát az

^{4a)} A tirnovói egyházi ujjászületés nagy elindítója az Athosz-hegyen nevelkedett tudós szerzetes, Euthymij volt: ő alapította Tirnovo közelében, a XIV. század második felében, a híres Szentháromság-kolostort s amikor 1375 körül pátriarkának választották, magas méltóságának minden tekintélyét az egyházi műveltség elmélyítésére fordította. Euthymij azonban a bizánci tudomány és művészet mély ismerője is volt: a bizánci retorika szépségeit ő honosította meg bolgár földön. A török előnyomulás idején személyesen is résztvett Tirnovo védelmében, majd a város elestével Macedóniába száműzték s ott is halt meg. Működéséről, bibliamagyarázó tevékenységéről elsősorban tanítványának, Camblaknak panegyricusa tudósít. Vö. M. Murko: *Geschichte der älteren südslavischen Literaturen*. Leipzig, 1908, 123 kk.

⁵⁾ E. Aničkov: *Les romans courtois dans les Balkans*. *Revue Internationale des Etudes Balkaniques*, II, 108—111. Dunatáji szempontból is megszívlelendő következő megjegyzése: „La civilisation balkanique commence à peine à être étudiée dans son ensemble“ (111).

a vád sem áll, hogy az ortodox világ a nyugati hatások elől mindenkor hermetikusan elzárkózott volna. Erre csattanós cáfolatot szolgáltat maga Ioannitius, a második bolgár birodalom legnagyobb uralkodója, aki egyenesen a pápától kért olyan szerzeteseket, kik országában a latin nyelv ismeretét is terjesztenék.

Mindez arra mutat, hogy a keleti és nyugati kereszténység szembenállása kétségtelen történelmi tény, de abból semmiesetre sem szabad merev ellentéteket kovácsolnunk. Éppen a Duna völgyében, ahol a vallási elvakultság mindig csak múló és elszigetelt jelenség maradt — többnyire kívülről jött eszmék és emberek működése nyomán — az egyházi kettősségből származó ellentétek is rendszerint elsimultak. Közös vonás az is, hogy az egyházi részről kapott indítékok rendszerint az egyes népek sajátos eszmevilágába olvadtak bele s elsősorban akkor váltak igazán termékennyé, amikor már a nemzeti szellem kibontakozását szolgálhatták. A középkor vallási életének egyetemességével szemben ugyanis mindenütt ott áll már a középkorban az egyes népek többé-kevésbé tisztán felfedezhető, egyre jobban kialakuló nemzettudata.

Így feltétlenül a nemzeti szellem elevenségével kell magyaroznunk a dunai népek mondavilágának sajátos mélységét. E mondák azok, amelyek az egyes népeket a történelmi folytonosságba vetett hit erejével az általuk lakott tájhoz kötik: a földrajzi keretet átlelkesítő nemzeti szellem munkája nélkül elképzelhetetlen volna, miért szedegettek össze a középkori szerzők igen sok esetben írott forrásokból, nyugati krónikákból is olyan elemeket, amelyek a tájhoz kötött nemzeti mondák egy-egy részletét új színnel gazdagították. Ha a magyarságban a honfoglalás óta, sőt még régebbtől is nem él eleven emlékként Attila birodalmának távoli visszfénye, Kézai Simon aligha jön arra a gondolatra, hogy a hún-magyar mondakört nyugati minták és motivumok alapján hosszú századok véglegesen kiformált, közös kincsévé tegye. Attila alakja kísért egyébként az osztrák földhöz tapadó gót-hún mondakörben is: nem véletlen, hogy a „Nibelungenlied“ éppen osztrák költő tollából nyerte csillogóan franciás köntösét. S érdekes látnunk, mennyire izgatta Attila alakja a délszláv népeket: a francia forrásból származó szerb „chanson de gestes“-ek közt megtaláljuk Attila regényes történetét is, amely végül — akárcsak a Tristan-legenda — szintén elkerült orosz földre. Egyszersmind azonban a magyar krónikairodalom már minden ízében nyugati mintára formálja a magyar múltat: Anonymus, a franciás műveltségű III. Béla udvari jegyzője, a Nagy Sándor-regény, a híres „roman d'Alexandre“ nyomán szerkeszti Álmos vezér szónóklatait,⁶⁾ Kézai Attilája pedig valóságos római hős, ami történelmileg annál érdekesebb, mert Attilának, aki a nyugat-római birodalmat jól ismerte, alighanem tényleg voltak római módra elképzelt, imperialisztikus ábrándjai. Kézai krónikájának stilizált, kora-renaissance külszíne alól azonban mélyebb nemzeti indítékok csillannak elő: az a hún világ, amelyet eleven színekkel rajzol, allegorikusan állítja szembe a magyarság Ázsiából hozott ősi demokráciáját a középkori hűbériség merev kereteivel. Kézai krónikája tehát világosan átgondolt társadalombírálatot takarhat,⁷⁾ s ez annál valószínűbb, mert Magyarországtól nyugatra a legkülönbözőbb középkori műfajok már hamarabb is felbukkannak társadalombíráló célzatossággal. Ausztriában

⁶⁾ Ugyanakkor ismerik a Sándor-regényt cseh földön, Gautier de Chatillon átdolgozása nyomán s már a XIV. században akad horvát feldolgozása is.

⁷⁾ Lásd erről Kemény G. Gábor most megjelent tanulmányát (Budapest, 1945).

Ava fejedelemasszony († 1127) haláltáncszerű „Utolsó ítélete“ a tipikusan osztrák társadalmi szatira első jelentkezése, s *Walther von der Vogelweide*, a nagy „minnesänger“ (1170—1230), éppen olyan szenvedélyesen támadja a bűnös pápákat, mint valamivel később az olasz Jacopone da Todi. Csehországban viszont az a krónika, amelyet később Dalimil nevéhez fűztek, már nyíltan küzd a német térhódítás ellen s egyszersmind kemény bírálatot mond a torzsalkodásra hajló cseh nemességről is. Kézai bátor hangjának tehát bőven akadnak egykorú mintái, de jellemző, hogy egyelőre még csak a nyugati, latin kultúrkörben. Kelet szelleme szigorúbb: az írott betűt annyira tiszteli, hogy sokáig mereven elfordul a szatíra s a humor legcsekélyebb megvillanásától is. A társadalombírálat itt a moralizáló irodalomba kénytelen menekülni.

Jóval szigorúbb a keleti kultúrkör a lírával szemben is: az írásbeliségből szinte az egész középkoron át rideg következetességgel kirekeszti. Az ortodox népek lírai hajlamait természetesen ezzel távolról sem pusztíthatta el: legfeljebb a lírai dalt teljesen az irodalom-alatti népdal színvonalára szorította. Szabadon szárnyaló nemzeti nyelvű líra e korban egyébként is csak a dunai táj nyugati felében akad, elsősorban a francia és provençal fejlődéssel szoros kapcsolatban álló osztrák földön. Innen emelkednek ki az osztrák Minnesang mesterei: a már említett Walther mellett Dietmar von Eist. A táj középső övezetében, vagyis magyar és lengyel vonatkozásban, az írásban megörökített, nemzeti nyelvű líra már jóformán csak az egyházi irodalom keretében képzelhető el. Geoffroi de Breteuil Mária-síralmának a latin eredeténél szinte melegebb, sok tekintetben népies hangú magyar átköltése (1300 körül) az ólengyel Bogarodzica-ének műfaj történeti megfelelője. De nem rejlik-e mély és megkapó líraiság már egy-egy középkorvégi magyar legendában is, s nem líra-e kódexeinknek egy-egy oly fényes lapja, mint például a Példák könyvében ránkmaradt „Elmegyek meghalni“? Nagymértékben összeolvadhatott a dunai népek ösztönös líraiságával a középkori latin költészet színes elevevénye, jellemző, hogy egy olyan középkori skolasztikus motívum, a „virágok vetélkedése“, nálunk táncdallá változott, a románoknál viszont karácsonyi kolinda lett.⁸⁾

Még szűkebb körre szorítkoznak a középkori színjátszás halvány nyomai ezen a tájon. Az ortodox világ e téren teljesen passzív, s még a dunai táj középső sávjában, magyar és lengyel területen sem igen akadnak biztos nyomok. Lehettek azonban karácsonyi játékaink, aminő például az az északfrancia származású Stella-játék, amelyet Hartvik győri püspök XI. századi misekönyve őrzött meg számunkra. Egyik magyar kódexünkben megtaláljuk a német Hrosvitha egyik drámájának magyarra átdolgozott részletét is, azonban nem valószínű, hogy ezt nálunk drámának tekintették volna. Természetesen lehettek Magyarországon éppen úgy, mint tőlünk nyugatra bárhol, mimusok, igricek, jocularok és mindenféle — talán tréfás verseket szavaló — vándor komédiások, de ezeknek tevékenysége is annyira irodalom-alatti, hogy legfeljebb csak egy-egy zsinati tilalomból (1279) következtethetünk rájuk.

Bármenyire szűkülnek is azonban a műfajok és formák, amint nyugatról kelet felé haladunk, mégis bizonyos, hogy a Duna völgyét s közepén a hatalmas magyar birodalmat már a középkori Nyugat-Európa a nyugati művelődés szerves részének tekintette. A magyar föld legendás gazdagsága ófrancia eposzok „matière de Hongrie“-ja lett, az első nagy

⁸⁾ Vö. Eckhardt S.: Az utolsó virágének. Minerva, 1930.

magyar prédikátorokat Rabelais is ismerte, s nem csak Prágában járt Petrarca és Cola di Rienzi, de Budán is megfordult Peire Vidal, a nagy trubadúr, Eustache Deschamps, Valois Lajos szerelmi követe Mária királynónél, s Alain Chartier, aki Zsigmond udvarába jött. S a nyugati művelődés nagy közösségének részesévé lettek más középeurópai népek is: a lengyel Długosz (Longinus) XV. századi hatalmas krónikája évszázadokon át a nyugati történetírás nagyrebecsült forrása maradt, s a török ellen küzdő Števan Lazarevićet külföldiek is a legnemesebb lovagi eszmények hordozójának tekintették. Keletközépeurópa legtehetségesebb klerikusai együtt jutottak el a külföld híres egyetemeire, elsősorban Párisba és Bolognába, s együtt hozták haza az egyetemi életnek ama csiráit, amelyek itt, a Dunatájon termékeny talajra hulltak. Prága, Bécs, Krakkó és Pécs főiskolái mind e szellem eleven megnyilatkozásai. Ugyanakkor az ortodox világ sem maradt tétlen: a terjeszkedő török veszéllyel a XIV. század derekán a tirnovoi egyházi renaissance állította szembe a szellem fegyvereit.

2. Humanizmus és reformáció

A XIV. és XV. században a bizánci-szláv kultúrkör még töretlenül egységes és később is az marad jó ideig.⁹⁾ A keleti fejlődésbe kezdtek ugyan beivódni bizonyos nyugatias jegyek: humanizmus, reformáció, barokk és ellenreformáció sorra nyomót hagytak legalább is a bizánci-szláv kultúrkör északi peremén. A dunai táj középkori egysége azonban mégis nyugaton indult bomlásnak, mégpedig egyszerre két síkon: egyrészt a művelődés területén, a humanizmus eszmevilágában, másrészt népi síkon, a protestantizmus gondolkörében. A két áramlat felsőbb összefoglalása ismét mindenütt a tovább tudatosodó nemzeti gondolat jegyében történt.

Időrendi szempontból a humanizmus és a reformáció hullámai sajátos módon váltakoznak egymással: elsőknek a korai humanizmus jelentkezik Prágában IV. Károly, Budán Nagy Lajos udvarában, majd — a középkori szellemet élesztgető Zsigmond korában — a praereformáció Husig emelkedik, viszont Mátyás uralkodása idején ismét ragyogó humanista közjáték következik, s végül a Mohács körüli évtizedekben mind diadalmasabban terjed a Duna völgyében a lutheri és melanchtoni protestantizmus lehellete. Sajátos hullámvásznak vagyunk tanui: a hullámvérés egyik partja a mindjobban elvilágiasodó latin kultúra európai egyetemessége, a másik oldalon pedig a vallás és erkölcs fáklyáját a népből jövő s a néphez nemzeti nyelven szóló ihletett újítók ragadják kezükbe. Az ellentétes erőknél ebből a játékából alakul ki a dunai táj szellemi életének egész újkori fejlődése.

A dunatáji prae-renaissance arisztokratikus jellegét semmi sem bizonyítja jobban, mint az a körülmény, hogy két ragyogó királyi udvar köréből sugárzik szét. A Luxemburg-ház szülöttje, a francia földön nevelkedett IV. Károly a prágai egyetem alapításával (1348) először nyújt hájlekot a Franciaország s Itália felől bőven áradó humanizmusnak, s az ő példáját követi 1364-ben III. Kázmér lengyel király, a krakkói egyetem alapításával, valamint 1372-ben Nagy Lajos, midőn megveti a pécsi egye-

⁹⁾ Ramiro Ortiz szerint a románság középkora egyenesen a XIX. század elejéig tartott (Il medioevo rumeno. Studi Rumeni, II—III).

tem alapjait. Amint Károly udvarából indul ki, elsősorban Johannes von Neumarkt működése révén, a német renaissance, úgy nálunk, a Dunatáj központjában sem képzelhető el a Mátyás-korabeli nagyszerű felvirágzás Nagy Lajos korának előkészítése nélkül. Magyarország latin művelődése ebben a korban már jelentős sugárzóerővel is bír: nemcsak a szomszéd Lengyelország felé közvetíti az itáliai eszmeáramlatokat, nemcsak a katolikus Horvátországot vonja — legalább is Zágráb vonaláig — a budai művelődés eszme körébe, de jelentékeny hatással van az ortodox világ északi peremén elhelyezkedett románságra is. 1372-től kezdve Havasalföld okleveles gyakorlata latinul indul meg, s a XV. századi Moldvában is, Jó Sándor és Nagy István vajda idejében, egyre sűrűbben szerkesztenek latin okleveleket. A humanizmusnak ez az első hulláma a magyar nyelvű irodalmi kísérletekre nincsen közvetlen hatással, de mennyi nemzeti öntudat izzik Nagy Lajos krónikásában, Küküllei Jánosban! Nem hiába használja forrásai közt a legjobb Nagy-Károly-életrajz szerzőjét, Einhardust; a Karoling-renaissanceból merített életrajzi stílust teljes egészében átmenteni igyekszik az új magyar renaissanceba. Joggal mondja róla egyik méltatója, hogy „Anonymus műve és Szent László legendája óta ennyire tudatos irodalmi alkotással nem találkoztunk“.¹⁰⁾ Kevéssel előbb Kálti Márk krónikája még az Anjouk által új életre hívott lovagi világot tükrözte, de Küküllei műve már a humanista utókorak készült, annak a „respublica litterariá“-nak, melynek központja most jó néhány évtizedre a Duna partjára költözött...

A középkorvégi „style flamboyant“, az ú. n. „lángoló gótika“, amelynek nyomát Kardos Tibor először Nagy Lajos környezetében fedezte fel, Zsigmond korában tovább virágozik: maga Zsigmond arról a konstanci zsinatról hozta Magyarországra Pier Paolo Vergeriot, a jeles humanistát, ahol a reformáció kezdeteinek első nagy alakját, *Hus Jánost* (1369—1415) megégették. Hus szereplése azonban világosan utal arra, hogy Prága udvari humanizmusa mellett fönn, a cseh földön nagy népi megmozdulások is duzzadoztak. A társadalombírálatnak e klasszikus hazájában¹¹⁾ Matej z Janova egyelőre olyan megújulást hirdet, amelynek alaptétele a ferences szellemre emlékeztet,¹²⁾ azonban Hus és köre már jóval tovább megy. Nemcsak teológiai vitába kezd, de mindent elkövet a vallásos életnek a néppel való szorosabb összeforrasztása érdekében, s elsőnek sürgeti a nemzeti nyelvű bibliát és egyházi éneket. Magyar diákok sereglenek Hus egyetemi tanszéke köré, s tanítványai hamarosan otthon is elterjesztik az új tanok szellemét. A huszitizmus azonban nemcsak a nép nyelvét, hanem a középkori államrendben elnyomott nép jogait is felfedezi: ezért lehetnek huszita vonások még az erdélyi 1437-i parasztlázadás eszmei hátterében is. A huszitizmus társadalompolitikájának legnagyobb alakja Petr Chelčický (1390—1460): nyugatról jön, Oxford és Páris skolasztikáján nevelkedett, de az őskeresztények tiszta hitével éli át az igazi krisztusi vallást, s az erkölcsében megromlott pápaságra Petrarca szent dühével támad. Mint a Balkánon végigsöprő bogumil mozgalom — a keleti egyházban ez pótolta a protestantizmus reformtörekvéseit! — úgy Chel-

¹⁰⁾ Kardos Tibor: Középkori költészet, középkori irodalom, Budapest, é. n. 168.

¹¹⁾ Smil Flaška z Pardubic-ra gondolunk, aki — nyilván a középkori madárdisputák és a róka-regény hatására — állatok szatirikus beszélgetésébe rejtette a helyes államvezetésről vallott elveit. A cseh szellem szatirikus vénája szorosan az osztrák vidék hasonló megnyilatkozásaihoz ízesül.

¹²⁾ „Reducere Christi Jesu ecclesiam ad sua primordia salubria et compendiosa.“

űický is minden társadalmi előjogot elvet: hívei számára olyan „paraszt-kommunizmust“ követel, amely később Tolsztoj csodálatát is kivívja. Általa s az ő elveibe kapcsolódó „cseh testvérek“ mozgalma révén robban ki a huszitizmusból Középeurópa egyik legnagyobb társadalmi válsága: a középkor merev szociális rendje itt törik ketté. Ettől a kortól már egyenes vonal vezet 1514 magyar parasztforradalmáig; irodalmi téren — minden aggodalmas kételkedés ellenére — sem lehetetlen, hogy huszita ihletést kell sejttenünk első bibliafordításaink mögött is (Müncheni kódex stb.).

A bomladozó régi s a nehezen alakuló új világ kapujában egyelőre ismét a humanista művelődés tesz elszánt kísérletet az erők összefogására. A XV. század második felének legalább dél felől túrhető szélcsöndje erre alkalmat is nyújt: a törökverő Hunyadi János fia, Mátyás (1458—1490) magasra lobbantja azt a fáklyát, amelyet időközben Vitéz János váradi püspök köre ápolgatott, Enea Silvio Piccolomininek, a későbbi II. Pius pápának megértő támogatásával. IV. Károly és Nagy Lajos után kétségtelenül Mátyás a dunai táj harmadik nagy humanista uralkodója: e tény nem holmi hizelgő udvaroncok, de maga a nagy Marsilio Ficino, az olasz platonista mozgalom vezére is elismerte.¹³⁾ Mátyás felhasználta humanizmus alapépítményéül mindazt, amit a magyar múltban talált, s természetesen, hogy Nagy Lajos és Zsigmond kora után már híres könyvtára, a „Bibliotheca Corviniana“ sem állt idegenül a magyar udvari kultúrában. E pompás könyvtár segítségével kezdték meg a királyi kancellária férfiai az addig csekély körben virágzó humanista eszmék népszerűsítését, ami jól megfelelt a demokratikus szellemű király elvi magatartásának; ugyancsak itt dolgozott Mátyás udvari történetírója, Antonio Bonfini (1427—1503), aki liviusi méltóságú előadásával évszázadokra irányt szabott a magyarság önszemléletének. Nem csekély érdeme Bonfininak az sem, hogy egészen a XVIII. század végéig Európa tudósai is leggyakrabban az ő művén keresztül szemlélték a magyar múltat. A magyarság európai jelentőségét domborította ki — ugyancsak Mátyás korában — legnagyobb humanista költőnk, *Janus Pannonius* (1434—1472), s ekkor működött a magyar nép élete és szokásai iránt melegen érdeklődő Gaelotti is, Mátyás közvetlen, emberi jellemének ötletes megörökítője. Végeredményben az ő művük és más humanisták munkássága révén maradt Mátyás kora a következő nemzedékek tudatában valóságos aranykor; ők vésték a halhatatlan, „virtuális Magyarország“¹⁴⁾ körvonalait hosszú századokra a három részre szaggatott nemzet emlékezetébe. Ők állították szembe a dunai táj határán a fegyverek mulandó dicsőségével a szellem örök diadalát.

S érdekes megállapítanunk, hogy kevéssel Mátyás halála után, közvetlenül a Mohácsot megelőző évtizedben a keleti, ortodox kultúrkör északi peremén is találunk renaissance-jelenségeket. Itt azonban nem a világi művelődés, hanem Bizánc és a délszláv népek egyházi hagyományai születnek újra. A havasalföldi vajda, Neagoe Basarab udvarába gyűjti a Balkánról menekülő főpapokat, köztük magát Niphon konstantinápolyi pátriárkát. Ugyancsak ő a szerb Makarios közvetítésével Velencéből

¹³⁾ Egyik művében így ír Mátyásról: „O ferrea saecula, quibus Mars ille saevissima Arricas diruit Palladis arces. Non igitur in miseram Graeciam, sed in Pannoniam me conferam. Ibi enim floret agnus rex ille Mathias, qui aedem potenti sapientique Palladi, hoc est Graecorum gymnasia reparabit.“ Marsilio Ficino e szavakat egyenesen Platon szájába adta.

¹⁴⁾ Ld. Kardos T.-nak ilyen című kitűnő tanulmányát (1936).

Montenegrón át könyvnyomdát szerez,¹⁵⁾ előmozdítja az egyházi építészetet, s fiához — tanácsadói közreműködésével — éppen olyan bölcs intelmeket intéz, aminők Magyarországon Szent István intelmei voltak a XI. században. Neogoe szerencsés elgondolásai révén a bizánci kultúra tűzhelye másfélszáz évig román földre költözik (ezt nevezte Iorga „Byzance après Byzance“-nak), s mivel Neogoe magyar kortársának, II. Ulászlónak udvarával is kapcsolatban állt, nincsen kizárva, hogy tudhatott Mátyás kulturális példaadásáról. Talán ez ösztönözte őt arra, hogy az ortodox művelődés szigorúan egyházas keretében hasonló működést fejtessen ki, mint a nagy magyar király a humanizmus eszmevilágában.

Lényegében véve Mátyás éppen úgy, mint valamivel később Neogoe, a dunatáji népek művelődésének nemzetfeletti, egységes összefogására törekedett. Mindkét uralkodó udvarába bőven sereglettek jeles külföldiek, ami e törekvések nemzetközi színezetét eleve biztosította. Ebből a gondolatkörből született a Mátyás alapította pozsonyi „Academia Istropolitana“ is, a bolognai egyetem magyar mása. Törökény s rövid virágzásra ítelt intézmény volt ugyan (1467—1688), de eszmei szempontból mégis ön maga fölé emelkedett. Érezhette ezt Celtis Konrád is (1459—1508), az ott működő jeles osztrák humanista, aki a „Dunai Akadémia“ eszméjét a pozsonyi főiskola megszűntével sem hagyta feledésbe menni, hanem később, 1497-ben — ifjabb Vitéz János veszprémi püspök támogatásával — létrehozta a „Dunai Tudós Társaságot“ (Sodalitas Litteraria Danubiana). Figyelemre méltó az a körülmény, hogy a bécsi Celtis e társaság székhelyét Magyarországra helyezte: innen vélte a legkönnyebben megvalósíthatónak a dunai népek szellemi összefogását. Összeköttetésben volt az Ulászló udvarába sereglett cseh, morva és német tudósokkal, levelezésbe lépett erdélyi humanistákkal, sőt érdeklődése a bizánci-szláv kultúrkörre is kiterjedt: egyik krakkói barátjának közvetítésével egyházi szláv nyelvű műveket próbált könyvtára számára megszerezni. Celtis tehát — most már a humanizmus jegyében — éppen úgy érezte a dunai táj két nagy kultúrkörének szoros összetartozását, mint ahogy annak tudatában volt a középkor is.

A dunai humanizmus távolról sem mosta el az egyes népek sajátos jegyeit, de — mintegy korunk nagy politikai ábrándjaként — spiritualizálta a határokat. Vitéz János és Janus Pannonius Horvátországból származott, I. Ulászlót lengyel humanisták veszik körül, Szent István és Boldog Margit életrajzírója a palermói Petrus Ransanus, Dózsa Györgyöt az erdélyi kanonokká lett, de olmützi származású Taurinus ruhazza fel Catilina vonásaival, s még a mohácsi vésznek is Sziléziából jön klasszicizáló krónikása: Ursinus Velius. Magán a történelmi Magyarország területén is mindjobban elmosódik a vidékek szerinti elzárkózás: Erdély római köveiről elsőnek a horvátországi Megyericsei János gyűjtőget antik feliratokat, s Oláh Miklós esztergomi érsek emlegeti ugyan családjának havasalföldi származását, de nagy művei, a „Hungaria“ és az „Attila“ révén teljesen felolvad a magyar nemzettudatban.

A humanizmus eszményei nemcsak földrajzi szempontból törtek új egyetemesség kialakítására, hanem szellemi téren is. Művelői ezután nemcsak a katolikus egyháza méltóságát viselő, de gondolkodásban már erősen elvilágiasodott férfiak voltak, hanem olyanok is, akik — Erasmus vagy Melanchton szellemében — humanizmus és reformáció egységbe olvasz-

¹⁵⁾ Az első román földön nyomtatott könyv (egyházi szláv nyelven) 1508-ból származik; az első budai nyomtatvány 1473-ból.

tásáért törtek lándzsát. Erasmus történetileg keresett szerves összefüggést az antik hagyomány és a kereszténység között, azt hirdetvén, hogy a görög nyelvű, ősi forrásaihoz visszavezetett kereszténységnek az antik „humanitas“-szal új, „sancta eruditio“-ban kell összeforrnia. Erasmus még némi aggodalommal tekintett a nyugateurópai szellem egyetemességét megbontó Lutherre, akiben a „pax humana“ megzavaróját látta, de követői közül sokan, így a Krakkóban, majd Kassán tanító angol Cox Lénárd már nemcsak Luther barátjai, de Erasmus feltétlen hívei is voltak. A melanchtoni, humanista ihletésű protestantizmus egyébként nemcsak Magyarországon és Erdélyben vert mély gyökeret, de a XVI. század közepén megérintette a bizánci-szláv kultúrkör északi peremét is. Melancthon veje, Jacob Peucer, ama moldvai főiskolán működött (a magyar és szász telepések lakta Cotnari városában), ahol egy, a moldvai trónra került kalandor, a görög Jacob Heraclides próbált országa számára korszerű akadémiai oktatást szervezni. Ez az iskola persze még hamarabb eltűnt a kor viharos hullámaiban, mint a pozsonyi Academia Istropolitana: ennek ellenére a XVII. században már hivatalos egyházi körök részéről is történetek kísérletek az ortodoxia és a protestantizmus erőinek összefogására.

Erazmusi humanizmus és lutheri reformáció kettős indítékaiból sarjadt a népnyelvnek az a megbecsülése, amely a XVI. században a dunai népek irodalmi életét teljesen átalakította. Már a XV. század folyamán Magyarországon igen gazdag kódexirodalom virágzott. Ez azonban még a középkori szellem utolsó diadala; műfaji megfelelőit a szomszédos Ausztriában sokkal hamarabb megtaláljuk s bő párhuzamokat nyújt — egészen a XVIII. századig — az ortodox népek irodalma is. Most egyszerre másról és többről van szó: nem vallásos kéziratok művek terjesztéséről, hanem arról, hogy a nép saját nyelvén ismerje meg vallása legfőbb kútfejt: a bibliát. Minden dunai népnél híres bibliafordítások teremtik meg — az egyre jobban terjedő könyvnyomtatás segítségével — az első egységes irodalmi nyelvet. A magyar Pesti Mizsér Gábor (1535) és Sylvester János (1541), valamint a cseh Blahoslav Újszövetsége (1564) után a legfontosabb lépést e téren a cseh králicei biblia (1588) jelenti: évszázadokon át ennek a bibliának nyelve lesz nemcsak a csehek és morvák, de a magyarországi szlovákok jórésze számára is az egységes irodalmi nyelv legfőbb mintaképe. A králicei biblia után két évvel, 1590-ben jelenik meg Károli Gáspár vizsolyi bibliája, amely a magyar egyházi nyelv történetében hasonló szerepet játszik: évszázadokon át erre alapul a protestánsok nyelvhasználata. A fejlődéstől most már a protestáns befolyás alá került románok sem maradnak el: Blahoslav fordításának pontos időrendi párja a Brassóban működő, de Havaselvéről jött Coresi diakónus Négy evangéliuma, s Erdély legszorgalmasabb írójának, Heltai Gáspárnak Ószövetsége nyomán szerkesztették Délerdély református románjai a Szászvárosi Ószövetséget (1582). A nyelvhasználat azonban itt még erősen nyelvjárási színezetű: az egységes román irodalmi nyelv megteremtése érdekében a döntő lépést az I. Rákóczi György támogatásával megjelenő Gyulafehérvári Újszövetség (1648), majd a Bukaresti Biblia (1688) fogja megtenni. Ezen utóbbi emeli végérvényesen az egységes irodalmi nyelv rangjára nem Moldva vagy Erdély, hanem a központi fekvésű Havasalföld nyelvhasználatát.

A bibliafordításokkal párhuzamosan mindenütt megindul az egyházi énekszerzés is, mégpedig most már szinte kizárólagosan nemzeti nyelven. Egy-egy sokáig használt énekeskönyv, mint Tranoský (Trano-

scius) Gergelynek cseh nyelvű, de kifejezetten szlovákok számára készült énekeskönyve (Lőcse, 1636) évszázadokon át a népi összetartozás külső jele és záloga maradt. Magyar vonatkozásban ilyen szerepet töltött be a Párisban tanult Szegedi Gergely énekeskönyve, majd az erdélyi Öreg Graduál, s különösen *Szenci Molnár Albert*nek (1574—1634) végeredményben Béza és Marot átdolgozásán alapuló verses zoltárfordítása (1607). De a rimes versekbe foglalt zoltároskönyv szinte már barokk műfaj: leg-híresebb művelőjévé kétségtelenül a lengyel *Jan Kochanowski* (1530—1584) emelkedett. Érdekes megfigyelnünk, hogy éppen a verses zoltárfordítás adott a románoknak is először alkalmat nem énekszövegek, hanem kizárólag olvasásra szánt műköltészet szerzésére. *Dsoftein*nak, a Kochanowski nyomán, de ortodox szellemben verses zoltárfordítást író moldvai érseknek (1624—1693) működésére gondolunk. Az erdélyi románok zoltárfordításai viszont alig emelkedtek túl az egyházi ének gyakorlati szükségletein.¹⁶⁾

Sajátosan a protestáns Középeurópa világába tartozik néhány humanisztikus műveltségű, de már a nép nyelvét buzgón ápoló XVI. századi polihisztor: amint a cseh Daniel Adam z. Velešlavina (1546—1599) tudós, könyvkiadó, fordító, moralista és krónikáíró egy személyben, éppen úgy páratlan sokoldalúság jellemzi a fáradhatatlan kolozsvári prédikátort, *Heltai Gáspárt* (1520—1575). Nemcsak a középkori magyar jogszokások híres gyűjteményének, a „Váradai regestrom“-nak és a török elleni harcot éneklő Tinódi Sebestyén krónikás dalainak tudós kiadója, de ápolja a mátyási renaissance hagyományát is: Bonfini művét elsőnek fordítja magyar nyelvre.

A szorosan vett szépirodalomnak — nem tekintve a szerb népi epika gazdag virágzását, amely azonban általában csak későbbi lejegyzésben maradt reánk — ebben a korban négy tűzhelye támadt. Mindegyik abban a sávban helyezkedik el, amely Padovát és Velencét — Bécsen és Magyarország északnyugati részén át — Lengyelországgal összeköti. Az itáliai renaissance-művelődés diadalmas bevonulásának legfőbb „hadi útja“ ez: hatása még e korban teljes mértékben érvényesül. Az út déli szakasza még a mediterrán napfény gondtalan derűjében ragyog s egét világnézeti harcok alig árnyékolják; az út középső szakaszát azonban — magyar, osztrák és lengyel földön — annál inkább gazdagítják az új hit eszmevilágából sarjadt friss ösztönzések.

A világi költészet kiteljesedésének első állomását a raguzai trubadúrok jelentik. Sisko Menčetić (1461—1501) és Djorđe Držić (1457—1527) még az északolasz és osztrák-német közvetítéssel megismert provençal hagyományok folytatói. Egy finom költőnő, Cvijeta Zuzorić irodalmi szalonja a társasélet nyugati formáit is próbálja meghonosítani. A török dúlás ide nem hat el; mégis akad azonban író, a spalatói Markó Marulić (1450—1524), aki nem éri be többé a könnyed szerelmi lírával, hanem bibliai tárgyú komor költeményeket szerez, s éppen úgy, mint a magyar protestáns énekszerzők, a zsidó nép keserves sorsába saját nemzete hanyattatásait érzi bele. Marulić komoly hangját csakhamar Ragusa is méltányolja: egy raguzai bencés, Mavro Vetranić (1482—1576) megkapóan állítja szembe a romlott világ hiúságaival remeteélete fenkölt békéjét. Ugyancsak itt, a dalmáciai partsávon jelentkezik elsőnek a modern értelemben vett dráma is: H. Lučić arisztokratikus szellemű, patétikus dara-

¹⁶⁾ Kivételt csupán az 1651-iki gyulafehérvári zoltároskönyv képez, amely kimutathatólag a héber eredetin alapul s nem készült énekszövegnél.

bokat ír, viszont Marin Držić (1520—1567) a vídám renaissance-vígjátékot képviseli.

Ugyanekkor, a XVI. században bontakozik ki a bécsi színjátszás is. Úttörői Celtis diákszínháza s egy bencés költő, Chelidonius moralizáló darabjai. A színjátszásban antik hagyományok is érvényesülnek: ezeket tölti meg tősgyökeres magyar szellemmel Bornemissza Péter 1558-ban Bécsben megjelent magyar Elektrája. Bornemissza kísérlete európai viszonylatban is jelentős: öt évvel marad csak el Jodelle „Cléopâtre“-ja mögött, mely az antik tárgyú francia drámák egész sorozatát indítja el. Celtis diákszínháza sugallja viszont Joachim von Wattnak, a tudós bécsi professzornak sziporkázó humorú „Kakasviadalát“ (1514), amely híd a középkori osztrák társadalmi szatírától a szintén társadalmi ferdeségeket ostromzó bécsi bohózat felé. Wattnak azonban van más érdeme is: Celtis humanista hagyományait továbbépítve ő írja meg 1518-ban az első világ-irodalmi kézikönyvet,¹⁷⁾ amelyben a dunatáji irodalom régebbi termékeit is általában helyesen értékeli.

Magyarország irodalmi élete a XVI. században már forrongásban van: a szatirikus dráma nálunk a hitvitából sarjad s az elbeszélő költészet egyrészt a históriás énekmondásból¹⁸⁾, másrészt az olaszos széphistóriából, a verses mese vagy novella műfajából fakadt. A széphistória felvirágzása szintén a kor eseményeiből ered: a sok megpróbáltatás közül egész nemzedékek menekültek délszláv, olasz és német mesék, csodás történetek, szerelmi kalandok tünékeny világába. A műfaj legtökéletesebb remekét Gyergyai Albert alkotta meg. „Árgirus históriája“ valószínűleg északolasz talajról sarjadt, de a magyar nép mesevilágával tökéletesen összefonódott. Később új alkotásokra ihlette a dunatáji romantika legnagyobb szellemeit (Vörösmarty, Eminescu).

Most végre már a líra is az elbeszélő irodalom méltó párja lehet, bár *Balassa Bálint* (1551—1594) csupán „istenes énekeit“ láthatja nyomtatásban. Költészete minden lényeges elemével gyökeresen magyar, egyzersmind azonban európai és szorosabb értelemben vett dunatáji mikrokozmosz is. A csak Bécsig és Lengyelorszáig jutott költő előtt feltárult kora Európájának egész szellemi színeképe, s e kivételes tehetség olyan gazdagon árnyalt költői stílust teremtett, amely humanista hasonlatokat, törökös szóvirágokat és magyar népies fordulatokat egyaránt tudott értékesíteni. Mint a szerelmi líra mestere, Balassa az első és utolsó nagy magyar trubadúr,¹⁹⁾ „istenes énekei“ viszont a protestáns líra gondolköréből az egész magyar vallásos költészet legmagasabb csúcsaira emelkednek. A bűnbánatnak és az isteni hatalom előtt való megalázkodásnak ilyen művészi kifejezéséig e korban csupán Balassa nagy lengyel kortársa, a már említett Jan Kochanowski jut el, főleg a leánya halálára írt meghatározó elégiában. Kochanowski lengyel Ronsard, aki Itáliában és Franciaországban töltötte vándoréveit s ott szívta magába az olasz renaissance s a francia Pléiade ihletését. Kochanowski egyzersmind kiváló lengyel

¹⁷⁾ De poetica et carminis ratione.

¹⁸⁾ Gyakran a históriás énekek magyar hőseiről szlovák dalok is maradtak fenn; egyes várak vivását szlovákok és magyarok egyaránt megénekelték. Magyar hősök (pl. Mátyás király) szerepelnek szlovén és egyéb délszláv területen is. Újabban a szlovén Cankar merített népe Mátyás-mondáiból.

¹⁹⁾ Híres versformája, a Balassa-strófa is a trubadúr költészetből származik (vö. Turóczi-Trostler József: A Balassa-versszak német rokonsága. Egyet. Phil. Közlöny, 1941).

hazafi és politikai is volt, akinek antik mintára szabott, de politikai célszándékkal átszőtt drámájában (A görög követek visszatérése, 1573) egy királyi néző, a lengyel trónra jutott magyar Báthory István is kedvét lelhetette.

Középeurópának szellemi olvasztótégelye tehát két század leforgása alatt a maga arculatára tudta átalakítani a humanizmus és a reformáció eszmevilágát, olyannyira, hogy a XVII. században végre feltűnhetett egy nagy nevelő és jeles tudós: a cseh Jan Amos Komenský, latinus nevén *Comenius* (1592—1670). Hazájából kiűzve a dunai táj szellemi követe lett: bölcsességére Milton és Oxenstierna figyelt fel, az amerikai Harvard-egyetemen meghívásával tüntette ki s öregkori arcképét Rembrandt festette meg. Ő mégis itt, a Kárpátmedencében érezte magát legott-honosabban: pedagógiai rendszerének javarészét Sárospatakon dolgozta ki, Rákóczy Zsigmond kérésére értekezést írt a jó fejedelem kötelességeiről, s ugyancsak Sárospatakon állította össze híres tankönyvét, az *Orbis Pictus* (1658). Életszemléletének legtökéletesebb foglalata azonban fiatalkori aszkétikus műve a „világ labirintusáról“ és „a szív örömérőlről“. Saját koránál jóval messzebbre tekint vissza a múltba: a protestáns puritánságot a középkori misztikusok rajongásával békíti össze. De ez az egész életszemlélet egységbefoglaló műve éppen úgy, mint az *Orbis Pictus* színes képei, egyszersemind már egy új kort is képvisel: a barokk világ-színpad hatalmas vízióját, az új szellemiséget hozó „*theatrum mundi*“-t.

3. A barokk kor és az ellenreformáció

Pontosan négyszáz évvel ezelőtt nyitották meg a tridenti zsinatot (1545—1563): a legtöbb kutató vagy ettől a dátumtól, vagy a jezsuita rend alapításától (1540) számítja a barokk kor kezdetét.²⁰⁾ Mindenesetre bizonyos, hogy a XVI. század közepétől kezdve az új kor szelleme drámai gyorsasággal bontakozott ki. 1551-ben jelennek meg a jezsuiták Bécsben, 1558-ban már a bécsi egyetemen tanítanak, 1561-ben Oláh Miklós rájuk bízta a nagyszombati, majd 1581-ben Báthory István a kolozsvári főiskola vezetését, s 1588-ban Bécsben immár tizennyolc éve működő saját főiskolájuk van, 800 hallgatóval.

A humanizmus felvilágosult békeszeretete többé nem lehetett eleget az Európa szívéig behatolt keresztényellenes erővel szemben. A barokk szellem minden vonatkozásban világgraszáló küzdelmek hevében alakult ki: innen egyetemességének messzianisztikus küldetés-hite is. A túlfűtött tetterőt mérsékelni alig tudó, nyugtalan barokk ember eleme a harc: ez a harc azonban nem csupán a török birodalom dunatáji térhódításával fordul szembe — Buda eleste egy évvel a jezsuita rend pápai jóváhagyása után következett be! — hanem harc mindazok ellen, akik a törökellenes keresztény tábor egységét megbontani igyekeznek. Ez magyarázza a mélyen, szinte középkori lelkesedéssel vallásos barokk ember küzdelmét a reformáció ellen; ebből a politikai szükségből nőtt ki nem utolsó sorban az egész ellenreformáció is. Ezenfelül a barokk kor — s főleg a minket legközelebből érdeklő osztrák barokk — hatalmi törek-

²⁰⁾ Meg kell jegyeznünk, hogy manapság szokás nemcsak Janus Pannonius költészetében, de a középkori „gótikus“ irodalomban is „praebarokk“ vonásokat fel-fedezni. Erről a kronológiai kérdéstről ld. Angyal: i. m.

véseit az imperialista abszolútizmus gőgje hatja át, s bizonyos szellemi imperializmus jellemzi nemcsak általában a korszak élén haladó jezsuita rendet, de a barokk kor legjellegzetesebb embertípusát, a hitszónokot is. A lengyel Pjotr Skargát (1536—1612), aki Krakkóban Pázmánynak is mestere volt, nem hiába nevezték ellenfelei „Psychotyranus“-nak: éppen ez elől a szellemi tirannizmus elől menekültek Erdély szabadságszerető humanistái, a Kovacsóczy Farkasok és Szamosközy Istvánok a padovai egyetem levegősebb, felvilágosultabb, derültebb világába. Ettől kezdve Bécs reakciójával szemben egyrészt Galilei és Giordano Bruno Olaszországa jelenti Középeurópa számára a szabadabb levegőt, másrészt pedig — elsősorban Erdély protestánsai részére — a holland egyetemek, amelyek számos francia ösztönzést is közvetítenek. A Dunatáj haladó szellemeit tehát Dél és Észak egyetemi városai táplálják mindaddig, amíg a bécsi franciás kultúrán keresztül végre közvetlenebb utat találnak erre: felé azok az eszmék, amelyek lényegében véve a francia forradalmat készítették elő.

Mindezek ellenére távolról sem szabad tagadnunk, hogy a barokk világ — ha nem volt is a szabadgondolkodás melegágya — történelmileg igen fontos szerepet töltött be. Már a protestantizmus céljából tűzte ki a keresztény világnézet összeolvasztását a humanizmus gondolatvilágával: a XVI. század második felétől kezdve ugyanezt az összeolvadást kísérte meg az ellenreformáció harcos katholicizmusa. A latin költészet tovább virágzik, de gyors ütemben telik meg ismét vallásos motívumokkal: az osztrák Avancinus s a magyar Tarnóczy egyaránt arra törekcsenek, hogy a humanista frazeológiát a keresztény misztika és hagiográfia szolgálatába állítsák. A legnagyobb költői sikert e korban egy lengyel jezsuita, Sarbiowski aratja: horatiusi ihletésű verseihez Rubens rajzol illusztrációkat s műveit élvezettel olvassák a protestáns Angliában is.²¹⁾

A latin műveltségnek mélyen vallásos átszíneződése azonban tipikusan középkori vonás: valóságos új Karoling-renaissance. Ezért nem csodálkozhatunk azoknak felfogásán sem, akik újabban sokszor emlegetik a barokk kor középkorias jegyeit. Tény és való, hogy a most kibontakozó latin lírában gyakorivá lesznek a középkor legműveltebb motívumai. Ismét felbukkan Villon mélabúja a világ mulandóságáról, s a lengyel ösztönzésre meginduló román műköltészet első próbálkozásai közül éppen e gondolatkörbe kapcsolódik Miron Costin, a jeles államférfi és krónikás (1633—1691) bölcselő költeménye „A világ életéről“. Most fedezik fel ismét „Krisztus követését“: Udriște Nästurel, az egyházi únióról tárgyaló Matei Basarab havasalföldi fejedelem titkára, most dolgozza át ezt a Kempisnek tulajdonított művet egyházi ósláv nyelvre.

Műfaji szempontból középkorias vonás az is, hogy egyszerre ismét divatosá válnak a lovagregények (Cervantest errefelé még nem ismerik), Szláv és magyar olvasók egyforma gyönyörűséggel merülnek a „Gesta Romanorum“-ba, az elnyűhetetlen Sándor-regénybe, valamint Barclay „Argenis“-ébe, amelyet Opitz Márton, a rövid ideig Gyulafehérvárt tanárkodó német költő (1597—1630) fordítása tett Európa közkincsévé. Barclay műve pompásan beleillett a barokk kor hangulatába: a humanizmus Róma-eszméjének hatására az abszolútista egyetemesség mellett tör lándzsát, egyben azonban ezt az új politikai síkon óhajtott egyetemességet

²¹⁾ A szláv barokkot Rudo Brtán fedezte fel (Barokový slavismus, Lipt. Sv. Mikulás, 1939), vö. Angyal E. Revue d'Histoire Comparée, 1944).

metafizikai háttérbe állítja, amennyiben a Providentia, az élet világszínpadát fáradhatatlanul mozgató isteni Előrelátás művét látja benne.

Nem lehet azonban számunkra közömbös az a körülmény sem, hogy a lengyel Potocki Barclay „Argenis“-át versben fordította s ezzel a mozgalmas romantikájú regényt valóságos eposszá alakította át. E sajátos átalakulásnak²²⁾ igen mély műfaj történeti rügői voltak: az új egyetemességre törő barokk kor páratlanul rajongott a hatalmas arányú műfajokért: innen az eposz barokk újjászületése. Az eposz csúcsaira azonban — jellegzetes módon — távolról sem a Habsburg-birodalom udvari költői emelkedtek, hanem ama népek dalnokai, akik e roppant birodalom pereméről saját nemzetük szabadságvágyát vetítették epikai távlatokba. Ennek az ellenállhatatlan erővel feltörő szabadságvágnak végső ihletője mindenütt Tasso „Megszabadított Jeruzsálem“-e, amelynek már 1618-ban volt lengyel fordítása.²³⁾ A tassoi eposz nyomán lesz az eposz legfőbb tárgya két világvallásnak, a kereszténységnek és az izlámnak óriási arányú összecsapása.²⁴⁾ Elsőnek a szintén Tassot fordító dalmáciai *Ivan Gundulić* (1588—1638) tűnik fel „Osman“ című eposzával,²⁵⁾ majd jelentkezik a magyar szabadságeszme és nemzeti önállóság legbátrabb hirdetője, *Zrinyi Miklós* (1620—1664) a dédapja várvédelméről írott „Szigeti Veszedelem“-mel. Zrinyi jelentősége az utóbbi évek kutatásainak fényénél szemlátomást megnőtt: ma már világos előttünk, hogy Zrinyi nagy műve egyszersmind a dunai táj irodalmi szellemének összefogását jelenti. Zrinyi Keletközépeurópa több népének irodalmi hagyományait hasznosította, amikor dédatyja hősi halálát misztikus áldozattá emelte: a magyar Forgách Ferenc, Zsámboki János és Istvánffy Miklós, a német Schaeseus s a horvát Karnarutić mind szolgáltattak egy-egy téglát az eposz hatalmas épületéhez. Kardos Tibor szerint „már Istvánffynál nyíltan kifejtve állott a „Szigeti Veszedelem“ külső cselekménye, e végvár nagy szimbolikus jelentősége, a nemzeti hadsereg eszméje, Isten kiengesztelésének gondolata“. Mégis Zrinyi volt „az a lángelme, aki mindent összegezett, az erőtlennek erőt adott és maradandóan kifejezte, elsőnek, a magyar renaissance örökségéből, az új barokk életformát“.²⁶⁾

Zrinyi azonban magyar vonatkozásban még magányosan kilobbanó fáklyafény: saját korában a haladás hívei inkább politikusként értékelték, s főművét csak a XIX. század reform-nemzedéke, Kazinczy és kora kezdte igazán értékelni. A barokk epika legjellegzetesebb és egyben legismeretesebb képviselője Magyarországon e korban *Gyöngyösi István* (1629—

²²⁾ Efféle műfaji átcsapást a kevésbé fejlett délkeleteurópai irodalmakban később is megfigyelhetünk: tekintettel a regénynek, mint nagyobbarányú prózai műfajnak kései meghonosodására, még a XIX. század elején is Ioan Barac, a rendkívül termékeny brassói román író, verses históriává volt kénytelen átdolgozni szentimentális német-francia eredetű regényeket is (pl. Mészáros Ignác „Kártigám“-ját).

²³⁾ Pjotr Kochanowski-nak, a nagy költő unokaöccsének tollából.

²⁴⁾ Ennek a költői tárgynak Nyugateurópában is nagy jelentősége volt: ezért tipikusan barokk jellegű például Corneille „Cid“-je, amelynek háttérében a középkori spanyol-mór küzdelemnek éppen ekkor annyira aktuális mozzanatai húzódnak meg.

²⁵⁾ Az eposz tárgya a lengyeleknek Moldva északi felében, Hotinnál a törökökön aratott győzelme. E lengyel történelmi esemény horvát feldolgozása a szláv népek ébredező együttérzésének kétségtelen bizonyítéka.

²⁶⁾ Zrinyi Péter fordításában a Zrinyiászt csakhamar a horvátok is megismerték. A lengyeleknél Twardowski a hotini diadalt, Kochowski a Bécszet felszabadító Szobieszkít ünnepelte eposzában, a románoknál viszont Vitéz Mihály törökellenes küzdelmeit csupán a XIX. század második negyedében próbálta tassoi eposszá stílizálni I. Feliade-Rădulescu, a román romantika egyik vezéralakja.

1704). Főnemeseink házi költője, aki kishemes létére epithalamiumaiban, házassági énekeiben antik mitológiai dísszel cicomázta fel az arisztokratikus életformát. Irodalmi jelentősége elsősorban esztétikai s nem eszmei síkon nyilatkozik meg: a magyar négyesrímű tizenkettőt ő csiszolta tökéletessé, s a magyar költői stílust jelentékenyen gazdagította a latin retorika bölcs tanácsainak ötletes alkalmazásával. Ami Gyöngyösiből ma él — s amit talán kora is legjobban kedvelt —, az páratlanul hatásos, a tárgyat vagy eseményt minden ízében megelevenítő leíró készsége. Nagy érdeme az is, hogy egy olyan korban, amikor például a lengyel költészet jóformán teljesen latinul zengett, ő mindvégig hű maradt nagy céljához: az anyanyelv csinosításához. Mesteri leírásai annál értékesebbek, mert nemcsak antik minták alkalmazását mutatják, hanem bőven merítenek a közvetlen szemlélet frissebb anyagából is. Nem érdektelen megjegyeznünk, hogy a kovácsok nehéz, verejtékes munkájának első plasztikus leírását — sajátos paradoxonként — éppen a néptől látszólag annyira távolálló Gyöngyösi hagyta reánk.

A barokk líra viszonylagos igénytelensége mellett²⁷⁾ az eposz nagy-szerű felvirágzásával csupán a barokk dráma mérkőzhet. Esztétikailag maradandó csúcrai nem igen vannak ugyan, de eszmevilágának belső egysége a korra óriási nevelő hatást gyakorolt. Legkiemelkedőbb válfaja, a jezsuita színjátszás tökéletes világszínpad, afféle calderoni „theatrum mundi“, ahol a cselekvény a legkülönbözőbb földrajzi elkalandozásokra is módon nyújt, részben a jezsuita missziók exotikus élményeinek ügyes felhasználásával. Ez a rendkívül mozgalmas világgép azonban már a modern ember újság-éhségét is kielégítette: nem egyszer választott tárgyául korabeli eseményeket is, s ezzel valósággal a hírszolgálat követelményeinek tett eleget.²⁸⁾ Természetesen minden eseménysorozatnak morális és vallásos eszmék illusztrálására kellett szolgálnia: e moralizáló célzatosság alól még a bécsi udvari színjátszást klasszikus magaslatra emelő Metastasio (169—1792) sem tudta kivonni magát.

A drámai tárgyválasztás nemzetközi távlataiból azonban csakhamar kikristályosodik az egyes népek nemzeti szentjeinek, hős királyainak, hadvezéreinek s más jeles történelmi alakjainak tisztelete. Szent István kultusza Magyarországon és Szent Vencelé Csehországban csaknem egyszerűen születik újra, sőt joggal mondhatjuk, hogy az árpádkori magyar szentek Pantheonját egyenesen a sokáig nemzetietlennek vélt barokk kor építette ki. Így segíti hozzá a barokk eszmevilág is a nemzeti érzést tudatosodása újabb állomásához.²⁹⁾

²⁷⁾ A humanista motívumokkal átszótt idill-költészetten kívül (vö. a lengyel Szymon Szymonic verseivel vagy Zrinyi „ádriai syrénájával“) a legfontosabb eredmény a népköltészet eddig rejtve lappangó gazdagságának feltörése a műirodalomba. A dalmáciai Ignjat Djórdić-nál (1675—1737) vagy a Balassa-epigon Amadé Lászlónál (1703—1764) ez még inkább csak barokkos stílusjáték, de a magyar kuruckor énekszerzőinél már a belső tartalommal elválaszthatatlanul összeforr: a szabadságért küzdő nép költészete a népből tör fel s a nép hangján szólal meg.

²⁸⁾ A cseh Kolčava legjobb darabjának tárgya egyenesen Shakespeare-rel rokon: szintén III. Richárdról szól. A tárgyi hasonlóság persze nem jelent esztétikai egybevetetőséget.

²⁹⁾ A nemzeti tárgyválasztás olyan szorosan hozzátapad a jezsuiták és más szerzetesrendek iskolai drámáihoz, hogy amikor — a XVIII. század második felében — az erdélyi görög-katolikusok központjában, Balázsfalván, végre sor kerül az első román iskoladráma bemutatására (1778), ennek tárgya is a kor román történelmét tükrözi. Egy osztrák- és oroszbarát moldvai fejedelemnek a törökök részéről csellel történt megöletését tárgyalja, tehát Habsburg-párti és törökellenes. A fentebb bemutatott eposzi mag lendül át itt az iskoladráma színpadára.

A szellem távlatait azonban nemcsak a barokk dráma tágította. E kor már a nyugtalan vérű utazók, a hányatott sorsú politikai száműzöttek világa. A román Nicolae Milescu orosz állami megbízatással Kínáig jut el, amint arról izgalmas útinaplója tanuskodik, Erdély első kiváló szépírója pedig, a II. Rákóczi Ferenc mellett titkároskodó Mikes Kelemen (1690—1761) a Márvány-tenger partjáról írja franciás ízlésű leveleit képzletbeli „édes nénjének“. Az itthonmaradtak olvasmányaik szárnyán tesznek utazásokat. Betör a Dunamedencébe a mediterrán népek eszmevilága: Castigliano „udvari ember“-eszményét, a híres „Il cortegiano“-t lengyel talajra Lukasz Górnicki ülteti át, viszont a szívvel-lélekkel barokk Faludi Ferenc erkölcsnevelő műveinek mintáját a spanyol Gracián szolgáltatja, aki egyébként a magyar hősokeket is — Szent Istvánt, Mátyást és Báthoryt — sűrűn magasztalta. Guevara útját a németeknél a müncheni Albertinus egyengeti: fejedelem-tükrét (Reloj de Principes) nálunk Rozsnyai Dávid olvastja össze keleti hatásokkal (Horologium Turcicum), a románoknál N. Costin fordítja, utánozza. Utat talál errefelé a spanyol hagiográfia is: Villega egyik műve olasz és magyar közvetítéssel jut a szlovák katolikusok kezébe.

A barokk egyetemesség fényénél új értelmezést nyer a dunai népek szellemi egymásrautaltságának gondolata is. Erdélyben előbb Heltai Gáspár, a kolozsvári prédikátor, író és könyvnyomtató, majd a Gyulafehérvárt székelő fejedelmek mozdítják elő a magyar—román szellemi együttműködést. A fejedelmi nyomda fontos kiadványokkal látja el a románokat, a gyulafehérvári, majd nagyenyedi református kollégiumban pedig együtt tanulnak a legtehetségesebb magyar és román ifjak.³⁰⁾ A harmadik erdélyi magyar—román szellemi összefogást már a Kolozsvárra 1701-ben visszatérő jezsuiták képviselik: iskolájuk nemcsak a magyarokhoz, de a románokhoz is eljuttatja azt az enciklopédikus műveltséget, amely a barokk kor univerzalizmusától teljesen elválaszthatatlan.³¹⁾ Még fontosabb kultúrprogramot valósított meg Pázmány Péter (1570—1637), a magyar ellenreformáció legharcosabb egyénisége s a barokk kor egyik legkiválóbb prózaírója. Hatalmas vitairatát, a „Kalauz“-t kétszer is lefordították szlovákra s helyesírási elveit a horvátok fogadták el útmutatásul. Ugyancsak Pázmány volt az, aki 1635-ben Nagyszombat városában, a magyar és szlovák nyelvhatáron megalapította jezsuita egyetemét, a mai budapesti egyetem közvetlen őseit. Ennek az egyetemnek nemcsak számos szlovák tanára volt, de mindjárt első rektora, M. Palkovič, szlovák íróként vívott ki magának maradandó megbecsülést. Az egyetem nyomdája számos cseh nyelvű művet állított az ellenreformáció szolgálatába, s ugyanakkor magyar szerzők művei Prágában jelentek meg. Az ellenreformáció sokat tanult a protestantizmustól a biblia népszerűsítése terén is: Káldi György bibliafordítása (1626) katolikus vonatkozásban a vizsolyi bibliához mérhető jelentőséggel bírt. Csakhamar a horvátok is ezt vették alapul saját biblijájuk megalkotására. Micsoda központosító működést tudott kifejteni a nagyszombati jezsuita egyetem, arra elegendő még egy adatot idéznünk: 1646-ban, amikor a nagyszombati egyetemi nyomda a csehek számára adott ki szertartáskönyvet, az egyetem növendékei közt

³⁰⁾ Innen indul ki a románságnak igen gyéren jelentkező, humanista ízlésű költészete: az első román disztichonokat Halici Mihály szerzi 1674-ben iskolatársa, Páriz Pápai Ferenc, a jeles orvos és szótáríró tiszteletére.

³¹⁾ Az enciklopédikus műveltség nemzeti nyelvű megismertetésében úttörő szerepet vállalt a Hollandiában nevelkedett, Descartes-követő Apácai Csere János, a „Magyar Enciklopédiácska“ (1633) szerzője.

már román teológusok is voltak, akik ott — katolikus vezetéssel — teljes szabadsággal foglalkozhattak a keleti egyház történetének legfontosabb kérdéseivel.

Mindenesetre a barokk kor egyik legfontosabb érdemének dunavölgyi vonatkozásban azt kell tekintenünk, hogy páratlan dinamizmusa magával tudta ragadni a bizánci-szláv kultúrkörnek északi peremét is. Már előbb megindult az orosz egyházban, az ú. n. „kievi renaissance“ idején, bizonyos szellemi újjászületés, s ez hamarosan áterjedt Moldvára is. Moldva román főpapjai az erdélyi protestáns románokkal szemben valóságos ellenreformációs tevékenységet kezdtek kifejteni, s kétségtelen, hogy fellépésük nagy mértékben hozzájárult az egyházi és dogmatikai téren amúgy is meglehetősen gyöckértelen erdélyi román protestantizmus gyors megsemmisüléséhez. Az egyház szellemi újjászületése lényegében véve a nemzeti eszme kibontakozásának is használt: egyrészt az egységes vallással együtt megmentette a nemzet egységét is, másrészt — felhasználva a szláv művelődés balkáni forrásainak szinte teljes kiapadását — bevitte a nép nyelvét az egyház minden ténykedésébe. A már említett zsoldárfordító Dosoftei az első román nyelvű ortodox szertartáskönyvek megalkotója is: Pázmányéhoz hasonló működését a lengyel műveltségű Miron Costin s a jezsuitákkal is rokonszenvező Vasile Lupu, Moldva kultúraszerező vajdája, egyaránt támogatták.

Mindez jórészt a barokk kor sugárzóerejének hatásáról tanuskodik. A legnagyobb erőfeszítést — nem tekintve a török kiűzésével kapcsolatos politikai és hadászati sikereket — kétségtelenül a firenzei zsinat (1438—1445) döntéseinek keresztülvitelére irányult: bizonyos ortodox tömböket, így a kárpát-oroszok és románok egy részét, sikerült visszavezetni a nyugati egyházba. Már a XVII. században erről álmodozott Križanić horvát jezsuita, aki az oroszoknak a katolikus egyházhoz való csatlakozásától nagy pánszláv összefogás létrejöttét remélte. A Habsburg-politika viszont az egyházi unióval elsősorban saját monarchikus elgondolásai számára óhajtott új bástyákat biztosítani, s talán nem is látta előre, mily döntő jelentőségű fejlődést indított útnak ezzel a lépéssel. Mindenesetre bizonyos, hogy e nagy összefogási kísérletek révén a barokk kor híven teljesítette szellemtörténeti feladatát: a renaissance és a humanizmus eszmevilágát átmentette a felvilágosodás küszöbéig, s harcosszellemmel ébresztgetvén a nemzeti öntudatot, előkészítette a dunai táj valamennyi népének a XVIII. század második felében felhajnáló nemzeti újjászületését.

4. Felvilágosodás és romantika

A barokk kor hőrosz-kultusza felébresztette a történelmi érzéket, s a XVIII. században bontakozni kezdő oknyomozó kutatások a maguk pozitivistá szellemével a hőrosz-kultusz nyújtotta kereteket egyre inkább hiteles vagy hitelesnek látszó történelmi adattömeeggel kezdték kitölteni. A nemzeti öntudatukban állandóan erősödő dunai népek egyre élénkebben kezdtek ráeszmélni hajdani nagyságuk letűnt fényére: a nagyszerű történelmi előzmények kimutatása szinte minden nép számára korszerű követelménnyé vált. Ahol a kutatás hézagossága vagy a fejlődés sajátos körülményei miatt a fellobogó nemzeti érzés megfelelő történelmi galériában nem gyönyörködhetett, ott az első, többnyire dilettáns történetírók

inkább történelmi mítoszokba tévedtek, mintsem hogy lemondjanak a dicső múltnak jövőbe mutató fényéről. Ez az a kor, amikor a nemzeti tudományok egy időre átveszik a vezérszerepet, s ez annál könnyebben megtörténhetett, mert a barokk kor literátorában a költő és tudós még rendszerint tökéletesen összeforrt: a humanista műveltségű költő egyben bölcs tanultsággal is rendelkezett, viszont a tudós alkotó munkáját áthatotta a szépíró finomabb stílusérzéke is.

A szláv népek történetírásának elindítója ugyanonnan jött, ahonnan a barokk kor olaszos kultúráramlatai: Raguzából. Mauro Orbini, a tudós bencés szerző híres művében (*Il regno degli slavi*) az antik Rómaeszme hatására a római birodalom mintájára elképzelt szláv aranykort rajzolt, a pánszláv hegemonia távoli ábrándképét. Perzsiáig, Egyiptomig kalandozva próbálta mindenütt a szlávok antik nyomait felfedezni, s — mint később Horváth István, aki szerint Ádám is magyarul beszélt! — nem habozott a szlávok közé sorozni vandálokat, avarokat, gótokat, dákokat... Jellemző, hogy Nagy Péter korában éppen ezt a művet fordították le orosz nyelvre (1722). Hasonlóképpen naiv rajongó a lengyel Wojciech Dęboleccki, aki szerint a szarmaták leszármazottai, sőt végeredményben Gog és Magóg is szlávok voltak... Mindez már szinte barokk köntösben megnyilatkozó praeromantika: egykorú magyar próbálkozásnak tekinthetjük Otrokócsi Fóris Ferencnek szintén kalandos képzelettel megírt „*Origines Hungaricae*“ c. művét (1693), amelyből később Kollár János, a szlovák nemzeti újjászületés előharcosa merített, sőt a cseh Pavel Stránský „*Respublica Boiemá*“-ja sem több ezeknél a korai kísérleteknél.

Szerencsére már a XVIII. században felderengenek a komoly, oknyomozó történetírás körvonalai is. A legfontosabb ihletők egyike Bonfini s általában a magyar humanisták történetírói hagyománya: egész Kelet-középeurópa történetírásának sokáig Bonfini műve képezi alappilléret. Bohuslav Balbinus cseh jezsuita (főműve az „*Epitome historica rerum Bohemarum*“, 1677) szinte minden fejezetében utal Bonfinira, Sambucusra vagy Dudith Andrássra. Szerb vonatkozásban magányos előfutár gróf Brankovics György, e hányatott életű kalandor (1645—1711), aki bécsi és egri fogsága idején írta régieskedő nyelvű, terjedelmes krónikáját. Bonfiniból és Istvánffyiból néha oldalakat vett át, csakúgy, mint a moldvai Miron Costin s különösen Dimitrie Cantemir, Moldvának Nagy Péter Oroszországába menekült emigráns fejedelme (1673—1723), aki egész történetírói munkássága fordulópontjának tartotta azt a napot, amikor egy szentpétervári könyvtárban ráakadt Bonfinire...

Mindazonáltal Cantemir már bizonyos kritikai szemléletre törekedett; a XVIII. század második felének történetírása még inkább ennek a törekvésnek jegyében áll. Katona István (1732—1811) „*Historia critica*“-ja hosszú évtizedekre a dunatáji történészek egyik legfontosabb forrása lett, s Pray György (1723—1801) szigorú módszeressége szintén maradandó hatást gyakorolt. Nevezetes munka volt a maga korában a Habsburg-monarchia története Engel János Keresztély (1770—1814) tollából: az első komoly kísérlet a Dunamedence népeinek egységes, összefoglaló szemléletére. Fessler Ignác Aurél (1756—1839) németül megírt magyar története inkább a magyar romantikus írók képzeletét termékenyítette meg.

Lengyelországban a dicső lengyel múlt első ábrázolásai voltaképpen visszahatást jelentettek az ország első felosztása után: ebből az érzésből fakadt A. St. Naruszewicz (1735—1796) lengyel története. Politikai

esemény: az erdélyi szász privilégiumoknak II. József abszolutizmusával szemben való védelmezése sarkalta a szász történetírókat, különösen J. K. Edert (1760—1810).³²⁾ Ugyancsak politikai törekvés, az erdélyi románok egyenjogúsítási kívánsága nyilatkozik meg az erdélyi román „latinos triász”, Samuil Klein (1745—1806), Georghe Șincai (1754—1816) és Petru Maior (1761—1821) munkásságában. Balászfalváról, a görögkatolikus románok szellemi központjából kiinduló munkaközösségük Bonfinire, Miron Costinra és Cantemirre támaszkodva valóságos ellenállási frontot alkot Fr. J. Sulzer tanításával szemben, aki 1781-ben elsőnek vallotta az erdélyi románság balkáni eredetét. Most az erdélyi románok létérdeüknek érzik a tétel lehető legerélyesebb cáfolatát, hiszen az egyenjogúsításért folyó harcban a történelmi érv, a „prius tempore, potius iure”-elv játssza a legfőbb szerepet. Kétségtelen, hogy az erdélyiek harcát a felvilágosodott szellemű magyar tudósok, mint Cornides Dániel, a jeles oklevél-szakértő és mások lelkesen támogatták, de nem azért, mintha az erdélyi római-román folytonosság humanista tételével feltétlenül egyetértettek volna, hanem azért, mert a felvilágosodás eszmevilága s a természeti jogok tisztelete a nemzeti öntudat minden megnyilatkozása felé rokonszenvvel fordult. Ezalatt természetesen nem pihentek a délszláv népek haladó szellemei sem: a bolgár Pajszij már 1762-ben befejezte népe történetének első összefoglalását (a mű csak 1844-ben jelent meg a budai egyetemi nyomda kiadásában), Ivan Raić (1726—1801) Bécsben, majd Moszkvában és Budán kiadott nagy műve — még mindig Bonfini erős felhasználásával — a horvát, szerb és bolgár nép történetét foglalta össze s a Budán működő Katanchich Péter (1760—1825) a horvátok őseit a pannonokban vélte felfedezni. Végül a szerb történelem első nagy szintézisét egy páratlan szorgalmú polihisztor, Vuk Karadžić alkotta meg (megj. 1804—14). Északon a nagyszombati egyetem tudós tanárai érdeklődtek melegen a szlovák nép története iránt, majd Bél Mátyás (1684—1749) és más pozsonyi humanisták, végül pedig A. Bernolák (1762—1813) a történelmi tudaton alapuló nemzeti újjászületés úttörői. Ébrednek már a rutének is: egyelőre azonban Joannicius Basilovitsnak (1742—1821), egy munkácskörnyéki bazilita kolostor főnökének munkája éppen oly kritikátlanul összehordott adathalmaz, mint a lelkes, de szintén nem eléggé óvatos Șincaié. A szlovákok lelkes adatgyűjtője e korban Martin Lauček (1732—1802), egy 22 kötetes „Collectanea” szerzője.

A történelmi múlt felfedezésével együtt járt az egyes nemzeti nyelvek jelentőségének átértékelése is; a II. József-féle németesítő irány e téren igen nagy szolgálatot tett. Egyrészt akaratlanul is megerősítette a nemzeti nyelvekhez való ragaszkodást, másrészt példát szolgáltatott az egyes nemzeti idiómák megbecsülésére s kiművelésére. A jozefinizmus iskolapolitikája hiába terjesztette Bécsből a Felbiger szellemében szerkesztett, egységes tankönyveket, ha ezek, a monarchia valamennyi népének nyelvére lefordítva, egy-egy külön népi fejlődésbe ékelődtek bele, s ahelyett, hogy a monarchia egységét szolgálták volna, vidékenként és népenként más és más önállósági törekvések ösztönzőjévé váltak. Ugyanaz a folyamat ismétlődött meg most a közművelődés síkján, ami a XVIII. század fordulóján már vallási téren jelentkezett: az egyházi unió nem annyira az egységes és Habsburg-hű katolikus egyház érdekeit mozdította

³²⁾ Ekkor fordult érdeklődésével a szászok felé a híres göttingai professzor, A. L. Schlözer is, akinek működése a szász nemzeti önszemléletre igen mély hatással volt.

elő, mint inkább alkalmat adott egyes elmaradt dunai népek gyors ki-
művelődésére. A közművelődés emelkedése egyszersmind politikai tudat-
osodást is jelentett, ez pedig magával hozta a népi szabadságszűk
egyre határozottabb érvényesülését.

Ebben a nagy folyamatban, amely a középkori egyházak, a huma-
nizmus, a reformáció és a barokk kor összefogási kísérletei után új kul-
túregységet teremtett a dunai népek törekvései közt, fontos központosító
szerep jutott a Nagyszombatból Budára költözött magyar egyetem csak-
hamar híressé vált nyomdájának. Mária Teréziától 1779-ben kapott ki-
váltása értelmében e nyomda a német, szlovák, szerb, horvát, bolgár és
román nyelvű kiadványok egész sorát jelentette meg, mégpedig nemcsak
szerény tankönyveket — amelyek azonban itt a tudományos műnyelv
kialakítása felé vezettek —, hanem tudományos műveket is.³³⁾ A XIX.
század harmadik évtizedéig Bécs mellett Pest-Buda maradt az egész
Dunavölgy legfontosabb szellemi központja, amely nemcsak a Kárpáto-
kon túli románokat vonzotta magához, de még a távolabbi Balkánról is
ideterelte az újjörögök és macedo-románok reform-tervekért lelkesedő,
tetterős fiatalságát. Az első szerb közművelődési egyesület, a Matica
Srpska szintén Pesten alakult meg 1826-ban, a Magyar Tudományos Aka-
démia alapításának évében.

A nemzeti múlt megismerésének és a jövő kimunkálásának vágya
azonban semmiesetre sem törhetett volna fel a XVIII. század folyamán
ilyen elemi erővel, ha ebben a korban Keleteurópát meg nem terméke-
nyíti a felvilágosodásnak szellemi felszabadulásra sarkalló, roppant eszme-
hulláma. Már említettük a felvilágosodás eszméinek két régebbi csator-
náját: egyrészt a szabadgondolkodásra vezető olasz egyetemeiket, másrészt
a cartesianus Hollandiát. Most végre a francia szellem, elsősorban Nagy
Frigyes Németországának s az osztrák császárvárosnak francia kultúráján
keresztül, teljes erejével tör be Keleteurópába is. Hatása mindenütt
egyforma: felkelti a társadalombírálatot, a dogmatizmustól szabadulni
vágyó, elfogulatlan szemlélődést s a harci vágyat minden elnyomással
szemben. Ez a szellem keres magának utat még ama felvilágosodott abszo-
lutizmuson keresztül is, amelyet Oroszországban Nagy Péter s különösen
a fiatal nagy Katalin, Bécsben pedig Mária Terézia és II. József képvisel.
Nem véletlen, hogy e ragyogó udvarokhoz fűződnek az irodalmi újjászü-
letés első kísérletei: Oroszországban a paraszti származású Lomonoszov
(1711—1765) udvari költő ugyan, de már Montesquieu és Voltaire szelle-
mében, s nagy pártfogója, Katalin Diderot csevegéseit hallgatja a felvilá-
gosult abszolutizmusról. Mindez persze az orosz fejlődést nem tudja egy-
szerre a demokrácia útjára terelni: a merészebb újítók, mint a Sterne
„Érzelmes utazás“-ából merítő Radišev³⁴⁾, még késő aggkorukig Szibériá-
ban sínylődnek, s Pál cár reakciós uralmát csak muló sугárként váltja
fel a XIX. század elején a fiatal I. Sándor demokratikusabb eszmevilága.
Bécsben a testőrírók, akiknek sorából úttörőként válik ki Bessenyei
György (1747—1811), nem játszanak ugyan olyan szerepet, mint Orosz-
országban Lomonoszov, még csak álmodoznak a magyar tudós társaság
megalapításáról, de már felkeltik a lelkes érdeklődést a voltaire-i szabad
kritika iránt, utópisztikus kulcsregényben fejtik ki a helyes államvezetés

³³⁾ Elég említenünk Őincai és Maior Budán megjelent főműveit, az első budai
román folyóiratot, az itt kiadott nagy román és szlovák szótárakat stb. Ld. erről
részletesebben Deér J.—Gáldi L. (szerk.): Magyarok és románok. Budapest, 1944, II.

³⁴⁾ Főműve egy Szentpétervár és Moszkva közt tett utazás leírása. Elszántan
küzd a szóíásszabadságért s a parasztok felszabadításáért.

alapelveit s előkészítik azt a kort, amikor a francia forradalom eszméi Magyarországon már vértanuk véréért követelik (Martinovics) s amikor magyar költők lelkes verseket írnak „a franciaországi változásokra“ (Bacsányi János). Bessenyei vígjátékaival utat mutat a társadalomkritika számára is, de szerencsére mégsem ért oly tragikus véget, mint a moszkvai főúri társadalmat szintén vígjátékokban bíráló orosz Gribojedov, aki bitófán fejezte be életét.

Az újítás szelleme magával sodorja azokat az írókat is, akik — mint a klasszicizáló Lomonoszov — formailag még régebbi stílusműveletekhez ragaszkodnak. Lengyelországban Ignacy Krasicki (1703—1801), a Poniatowski-féle későrenaissance főalakja. Hercegprímás létére La Fontaine-i szellemű, szatirikus meséket ír s kora szerzeteseinek korlátoltságát — a kor divatjának megfelelően — komikus eposzban gúnyolja ki. Délen a szerb Dositej Obradović (1742—1811) és a horvát Rjelković képvisel hasonló fejlődést. Rjelković „Satir“ c. költeményében (1761) maró gúnyval támadja a maradi népet, Obradović viszont elsősorban önéletrajzi regényével utal a felvilágosodás eszmevilágára.³⁵⁾ Ezenkívül jelentősek Obradovićnak Lessing nyomán írt meséi is, amelyek a bánsági román újjászületés úttörőjére, D. Tichindeal-ra vannak mély hatással.

A franciás szellem merész társadalombírálatához a mesén kívül legjobban egy barokk eredetű műfaj illik: a vígeposz. Mi ez, ha nem a nagy eposzi hagyományok csúfondáros alkalmazása a mindennapi élet ferdeségeire? Voltaire „La Pucelle“-je s a szatirikus célzatú olasz írók (Tassoni: *La secchia rapita*) hamarosan iskolát teremtenek.³⁶⁾ Voltaire-i és olasz hatások metszőpontjában lép fel Alois Blumauer, osztrák jezsuita, majd bencés író (1755—1798), akinek Aeneis-paródiája nyomán egész sereg komikus eposz születik: elég *Csokonai Vitéz Mihály* (1773—1805) Béka-egérharc — átdolgozására s debreceni diákhumortól duzzadó, hexameteres „Dorottya-jára“ gondolnunk. Fazekas Mihály (1776—1828) már nyíltan küzd az osztálykiváltságok ellen (Ludas Matyi), s mély társadalmi reformokat sürget a román Ion Budai-Deleanu is (1764—1820), akinek cigány-eposza éppen úgy Blumaueren alapul, mint később Aranynál a szabadságharc keserves paródiája, „A nagyidai cigányok“.³⁷⁾

A franciás felvilágosodás másik felfedezettje irodalmi téren Molière, akinek szabad szellemű társadalombírálata igen könnyen beleilleszkedett a voltaire-i felvilágosodásba. Vígjátéki stílusa mindenütt követőkre lel: Lengyelországban éppen úgy, mint Magyarországon, ahol behatol a szerzetesrendek iskolai színjátzásába is. Innen sugárzik a Molière-kultusz dél és kelet felé: noha a délszlávoknál elszigetelt fordítási kísérletet még Molière életében találunk,³⁸⁾ a XVIII. századi ösztönzések kétségtelenül Magyarországról erednek. Fontos a molière-i példaadás a magyarországi szerb színjátzás megindulásával kapcsolatban (J. Vujić,

³⁵⁾ Obradović életének pusztán külső adatai is regényesek: bánsági szegény iparoscsalád sarja, de rövid dalmáciai tanári működés és szerzetesi élet után az Athosz-hegyre kerül, megismeri a balkáni ortodox misztika világát, majd a távoli Szmirna-szigeten újjörög közvetítéssel érintkezésbe jut a francia felvilágosodással, később meglátja Triesztet, Bécsot, Hallét és Lipszét, sőt eljut Ukrajnába is. Szerb vonatkozásban hasonló szervező munkát végez, mint Oroszországban Lomonoszov: megalapítja a belgrádi főiskolát s a fiatal szerb állam első kultuszminisztere lesz.

³⁶⁾ Természetesen eljut ide Boileau és Pope komikus eposza is.

³⁷⁾ Ezenkívül román fordítókra talált Csokonai Békaegérharca és Fazekas vígeposza is.

³⁸⁾ Frangepán Ferenc Kristóf, a Wesselényi-féle összeesküvés egyik tagja, akit Zrinyi Péterrel együtt végeztek ki († 1671), lefordította „Georges Dandin“-t.

1772—1847) s Havaselvén szintén magyar műveltségű, Erdélyből kivándorolt román tanárok rendezik az első Molière-előadásokat. Sajnos a francia klasszikus dráma fogadtatásának nem voltak ily kedvező előfeltételei: Lessingnek a Duna völgyében is nagy hatást keltő esztétikája inkább Shakespeare-re irányította a közfigyelmet.

A felvilágosodásnak kissé száraz, józan racionalizmusa azonban egymagában mégsem lett volna elegendő arra, hogy az irodalmi életet új lendülettel töltse meg, ha sikeréhez nem járul hozzá egy látszólag ellentétes izlés- és eszmehullám: az, amelyet összefoglaló néven romantikának nevezünk. Franciaországban még sokáig éles ellentétet, a XVIII. századnak két különböző arcát jelenti a racionalista Voltaire és a praeromantikus Rousseau: hatásuk azonban a francia forradalom felszabadító tüzeben egybeolvadt, s így veszi át örökségüket a Dunamedence is. Voltaire tisztelői az ész, Rousseau követői a szív energiáit állítják a dunai népek szabadságtörekvéseinek szolgálatába, s ha egyes vonatkozásokban — például vallási téren — bizonyos ellentétek továbbra is fennállanak, a kárpáti tájnak liberális szelleme mindeme vitás kérdéseket háttérbe szorítja a megoldandó nagy népi s nemzeti feladatok érdekében.

A romantika annál könnyebben vert gyökeret e tájon, mert már kiindulásában romantikus volt a legtöbb dunai nép önszemlélete. A dicső múlt nagyszerű árnyainak további stilizálásához a német közvetítéssel terjedő Osszián-kultusz nagy mértékben hozzájárult s mindeme érzések műfaji kereteihez kész formákat nyújtottak a barokk kornak nehezen tűnedező hagyományai. Így történt azután, hogy a Duna völgyében még a romantikus óda és eposz is először szigorúan klasszikus köntösben jelentkezett.

Mint már jeleztük, a romantika kialakítói e tájon egyrészt Rousseau, másrészt Osszián. Rousseau hatása annál hatékonyabb, mert eszméit oly lángelmék, mint az ifjú Goethe s oly kedvelt írók, mint a formás idilleket író svájci Gessner vitték diadalra. A századfordulót megelőző és követő évtizedekben egyetlen író sem tudta teljesen kivonni magát a romantika hatása alól: nem túlzás azt állítanunk, hogy lényegében véve az egész irodalmi újjászületés a romantika jegyében áll.

Ennek az új iránynak, mely az érzelem kultuszát hirdette az ész hideg uralma helyett, átlelkésítő, megújító hatása volt magára a klasszicizáló költészetre is. Középeurópa „deákos költői” jóformán mind antik metrumokkal és stíluskincsel álcázott praeromantikusok. Bécsben ilyen már a jezsuita Michael Denis is (1729—1800), aki horatiusi ihletését tökéletesen össze tudta egyeztetni Osszián és Klopstock csodálatával. Már 1768-ban kiadta Osszián ködös balladáinak hexameteres átköltését, amelyet később Bacsányi fordított magyarra. Hamarosan elterjedt ez a látszólag semmi formai újítással nem járó, álcázott romantika Magyarországon is: különösen a Dunántúl katolikus köreiből virágzott fel gyorsan, nem annyira közvetlenül Horatius, mint inkább az osztrák barokk költők hatása alatt. Legnagyobb művésze e sajátos, egyszerű antik és romantikus irányzatnak, a szintén dunántúli, de protestáns *Berzsenyi Dániel* (1776—1836): mint elődei, ő is dübörgő antik metrumokba szorította romantikus lobogású, kozmikus távlatokra vágyó temperamentumát. Eszmevilágát, főleg rousseau-i fogantatású deizmusát különösen Matthisson termékenyítette meg. Ugyanakkor jelentős mértékben terjedt az időmértékes verselés más, Ausztriával szomszédos vidékeken is. A szerbeknél az orosz és nyugati kultúrájú, de Berzsenyiből is merítő Lukián Mušickinak (1777—1837) nemesveretű, klasszicizáló költészete emlí-

tendő, a szlovákok deákos lírájának úttörője Bajza József Ignác (1754—1836), majd legkiválóbb mestere *Ján Hollý* (1785—1849), s feledhetjük-e, hogy a cseh romantika egyik vezéregyéniségének, František Palackýnak (1798—1876) legnagyobb költői élménye — Berzsenyi volt, hogy ugyanő a szlovák Šafárikkal együtt lelkesen védelmezte a mértékes verselés jogsultságát (1818), s hogy Ján Kollárnak (1793—1852) a „Slávy Dcerá“-hoz írt hexameteres előhangja (1835) már-már *Vörösmarty* csúcsaihoz közeledik? Ugyancsak sokáig virágozik az antikizáló líra Lengyelországban is, ahol Naruszewicz horatiusi verseket ír, de e mellett már Gessner idilljeit is fordítja . . .

Ez a romantikus fogantatású, de stílusában még klasszicizáló költészet új, átértékelt változatát hozta létre az epikus költészetnek is: a történeti érzék felébredésének megfelelően mindenfelé rajzani kezdtek a hatalmas arányú eposzok, amelyeknek már csak köntöse volt antik, de eszemvilága a Dunavölgy történetének ossziáni változata. A múlt fénye minden nép jelenét beragyogta: minden nép ebből merített hitet és erőt. A romantikus képzelet a múltat vagy egyoldalúan idealizálta, vagy mítikus küzdelmeket festett: Vörösmartynál a magyar honfoglalás ködbevésző eseményei felett Hadúr és Ármány küzdelme lebeg (Zalán futása, 1825), Kollárnál Szlávia és Germánia szelleme küzdenek egymással (Slávy dcerá). A horvát Ivan Mazuranić (1814—1890) Gundulić eposzát most fejezi be, s a lengyel Niemcewicz, akárcsak valamivel hamarabb a horvát A. Kačić Miošić, történelmi tárgyú dalokat ad közzé. Lassan a klasszicizáló köntös külsőségei foszladozni kezdenek: a nyugateurópai költészet mértékes-rímes formái előtérbe nyomulnak vagy érvényesül a nemzeti verselés egyszerűbb, tősgyökeresnek érzett formakincse. Fő most a múlt magasztalása: ez sugallja *Kisfaludy Sándor* (1772—1844) áltörténeti regéit épp úgy, mint Njegošnak (1813—1851), Montenegró költőfejedelmének „epikus drámáját“ (A hegyek koszorúja) s a történelmi költészettel az egész XIX. századon át viaskodó románok különböző kísérleteit.

A klasszicizáló eposz divatja rövid ideig tartott: uralmát elmosta a minden műfaji kereten — s még az eposzon is — túlradó líraiság, az érzelmek és szenvedélyek szabad hullámozása. Ezért felszabadulás a romantika: minden dunai népnél a líra újjászületését eredményezte. A Dunavölgye nagy lírai évszázadának küszöbén vagyunk. Az első pre-romantikus hullám formakincsét még a sokféle szűrőn át érkező s a görög diaszpóra által is lelkesen terjesztett anakreontikus költészet jelenti: ennek játszi könnyedségén azonban már Csokonainál átcsillant a nagy romantikusok tragikus életérzése. A szemlélődő és bölcselő *Csokonaira* elsősorban Rousseau hatott (A magányossághoz). Magyarországtól keletre, a szintén ébredező moldvai vajdaságban C. Negruzzi (1808—1868) a rousseau meditáció úttörője, viszont a havaseli költőknek, így Gr. Alexandrescunak lantján (1810—1885) a rousseau ihletés már Lamartine komorabb hangjával olvad össze. A szelíd mélabú olykor sötét, lázongó messzianizmusig jut el (ilyen a cseh Karol Hynek Mácha forrongó lírája); a „Vanitatum Vanitas“-t és „Zrinyi második énekét“ író *Kölcsey Ferenc*nek (1790—1838) szintén vannak kétségbeesett pillanatai. Persze vannak kiegyensúlyozottabb egyéniségek is: a tiszta stílusművészet és a goethei „világirodalom“ emelkedett légkörében élő *Kazinczy Ferenc* (1759—1831) az irodalmi szervező derűs józanságával teremti meg azt, amit irodalmi életnek nevezünk, s lényegében véve higgadtabb egyéniségek a biedermeier-költők is, akik most Petrarca követői lesznek. Ilyen

a szlovén Prešeren (1800—1849), a már említett Kisfaludy Sándor, aki Petrarca ihletését a dunántúli patriarchalizmus nyugodt derűjébe oltja, s ilyen a cseh *František Čelakovský* (1799—1852), aki Kisfaludyt németül ismeri meg s a Himfy-strófát gazdag formakincse egyik értékes elemévé teszi. Líra és epika határán lebeg sokszor azonban nemcsak Kisfaludy, hanem mindazok is, akik a dicső múlt látható maradványain, a hajdani várak romjain merengenek. A délkeleteurópai „romköltészet“ nagy mintáit Volney, a „Les ruines“ szerzője szolgáltatja, azonban például a románok felé újjörög költők (A. Soutzos) is terjesztik ezt az új divatot.

Mindeme irodalmi ösztönzéseken túl a romantika fedezi fel, első-sorban Herder hatására, a népköltészet szépségeit. A népköltészet értékelése szorosan összefügg egyrészt a múlt kultúzával — a romantikusok a népi hagyományokban mindenütt megőrzött becses régiségeket sejtnek! — másrészt a rousseau-i eszmékörrel, amely a romlatlannak hitt és erősen eszményesített néptől várja a kultúra kétes áldásaiba belefásult emberiség megújítását. Vuknak 1814-ben jelenik meg Bécsben első népköltési gyűjteménye, amely Goethe csodálatát is kivívja,³⁹⁾ Šafárik és Kollár valamivel később szlovák népköltési gyűjteményt közölnek (1823—1834), Čelakovský cseh és orosz népdalokban keres ihletet — akárcsak a szerb népdalokat fordító, fiatal Puskin! — s a cseh Karel Jaromír Erben — már mintának használja fel a népballadát, akárcsak nálunk később Arany János.⁴⁰⁾ A magyar népdalgyűjtést Erdélyi János (1814—1868) lendíti fel s a 40-es évektől kezdve tudunk román gyűjtésekről is.⁴¹⁾ A herderi „*Stimmen der Völker*“ (1807) tehát e tájon igen élénk visszhangot keltett: mintha most egyszerre feltörték volna azok a költői energiák is, amelyek addigi az irodalom alatt élő köznép lelkében hosszú századokon át szunnyadoztak . . . A népiesség e tájon nem múló divat, hanem politikai cselekedet: a nagy felszabadulási és függetlenségi mozgalom egyik állomása.

Ugyancsak az új eszmékben páratlanul gazdag romantika adott a dunai tájnak két olyan műfajt, amelyet az itteni irodalmak mindeddig jóformán nem ismertek. Az egyik a regény, a másik a dráma. A regénynek e korban két változata van: az egyik az érzelmes lírai regény,⁴²⁾ amely Rousseau „*Új Héloise*“-jából és Goethe „*Wertheré*“-ből sarjadt s végeredményben báró Eötvös József nagy önvallomásához. „*A karthauzi*“-hoz vezet⁴³⁾, a másik pedig a múlt kultúszát a hanyatlásra ítélt eposzból új formába átmentő történeti regény. Az utóbbinak a romantika első korszakában legjellegzetesebb képviselője báró Jósika Miklós (1794—1865). Bár Jósika Walter Scottból merítette nem a lelki élet beható rajzára, hanem a külsőségek gazdag csillogására alapított regényszemléletét, mégis első híres műve (Abafi, 1836) Erdély aranyko-

³⁹⁾ A szerb népköltészet magyar felfedezője, Vitkovics Mihály, aki maga is írt verseket ebben a modorban. Így született meg nálunk a „szerbus manir“.

⁴⁰⁾ A magyar romantika első hullámának balladaköltészete (Kisfaludy Károly stb.) még alig népies: inkább német minták után igazodik.

⁴¹⁾ Az első fontos román népköltészeti gyűjtés 1852-ben jelent meg V. Alexandri munkássága nyomán.

⁴²⁾ A legjobb magyar Werther-regény Kármán József műve: Fanny hagyományai. Vitkovics Mihály Fannyt szerbre is átdolgozza. Találunk Werther-változatot a szlovákoknál is (Bajza: René).

⁴³⁾ „*A karthauzi*“ mintái Chateaubriand „*René*“-je, Sénancour „*Obermann*“-ja és Benjamin Constant „*Adolphe*“-ja. E mű kronológiailag sem maradt el a nyugati fejlődéstől: megjelenését (1839) Musset lírai regénye (*Confessions d'un enfant du siècle*) alig három évvel előzte meg

rát igen vonzóan idézte fel. Lengyelországban Bernatowicz (1786—1836) és Henryk Rezuski (1791—1866) Jósika kortársai: a régi Litvánia patriarchális életét színes képekben örökítették meg. Mintha a moldvai Mihail Sadoveanu (1880) történeti regényeivel napjainkban is az ő mesélő kedvük örököse lenne . . .

Ugyancsak magyar-lengyel irodalmi sorsközösségre utalnak az irodalmi becsvágyú dráma kezdetei is. A magyar Kisfaludy Károly, a szerb Popović és a lengyel Zablocki, könnyed, biedermeier szellemű társadalmi vígjátékával egyidőben *Kabna József* (1790—1830) „Bánk bánja“ jelöl új utat. Túlszárnyalja a bécsi Grillparzernek (1791—1872) hét évvel hamarább írt, hasonló tárgyú darabját, egyenesen Schiller s a romantikus kor nagy felfedezettje, Shakespeare felé mutat. Szerkezetének bonyolultsága is shakespeareai hagyomány; egyébként érdekes, hogy korra nézve Shelley darabjainak⁴⁴⁾ s Byron szabadon csapongó drámáinak édestestvére. Mindenesetre Katona szerkesztésmódja és színpadi stílusa vérbeli drámaíróra vall; a Victor Hugóval és Grillparzerrel egyaránt rokonságot mutató *Vörösmarty* sötét drámái viszont éppen úgy lírai vallomások, mint később a legnagyobb román romantikus, Mihai Eminescu ifjúkori drámatervei. Közismert, hogy Vörösmartyt kora epikus költőnek hitte, ő maga pedig drámáit tartotta legtöbbre: ma viszont úgy látjuk, hogy a legmagasabbra lirájában emelkedett. Ő a legmélységesebben magyar filozófiai költemény szerzője (*Gondolatok* a könyvtárban), „Szózata“ pedig az egész dunatáji romantika csúcsein lebeg s a múlt komor képeinek felidézése után egy élni és alkotni vágyó nép tetterejét helyezi szembe Herder jóslatával.⁴⁵⁾

5. Szabadságeszme és nemzeti klasszicizmus

Az első nagy romantikus nemzedékből emelkedett ki 1830-tól kezdve a második nemzedék, amely mind ideológiai, mind formatörténeti szempontból továbbfejlesztette és klasszikus befejezettségig érlelte az első nemzedék nyugtalan világában gomolygó gondolatokat. Az első nemzedék is forradalmi volt: még Voltairt és Rousseaut is közvetlen utókoruk szemüvegén, a francia forradalmon át szemlélte. Később új erőforrások gazdagították a romantikus eszmevilágot: Chateaubriand és Lamartine újra magas polcra emelik a vallást, de azt a haladó szellemű, demokratikus katolicizmust, amely 1848 előestéjén az egész Dunavölgyében lázas lelkesedéssel olvasott Lamennais-t adta. A feltörő szabadságvágynak és nemzeti tudatosodásnak sorsdöntő folyamatát új meg új lökéssel segítették a kor eseményei: a metternichi reakció után elsősorban azok a forradalmak és szabadságharcok, amelyek az 1830-i lengyel mozgalomtól kezdve több hullámban rázták meg Középeurópa politikai és társadalmi rendjének maradi alapjait. Így keletkezett azután Kelet-középeurópában mindenütt a szabadságköltészetnek, az immár teljes önállósulás felé törő nemzeti tudatnak egy olyan megnyilatkozása, amely ellenállhatatlan áradatként 1830 körül orosz és lengyel területről indult ki, majd sodrába kapta a magyarokat, a románokat s a déli szlávokat,

⁴⁴⁾ Vö. A megszabadított Prometheus (1819), A. Cenciek (1821). Ebbe a sorozatba tartozik Manzoni „Adelchi“-je is (1822).

⁴⁵⁾ Herder tudvalevőleg pesszimiztikusan nyilatkozott a magyarság jövőjéről s ezzel mintegy felkorbácsolta, új lendületre serkentette a reformkor alkotó energiáit. Vö. Pukánszky Béla: Herder értelme a magyarsághoz. Egyet. Phil. Közöny, 1921.

hogy végül, az 1876-i bolgár szabadságharc idején, Bulgáriát is belesodorja a dunai táj egységes szellemi és irodalmi fejlődésébe. Ennek a nagy folyamatra egyes állomásait kell most röviden vázelnunk.

Mint mondtuk, a romantika második nemzedékéből leghamarább a lengyel költők ébredtek teljes világossággal a maguk történelmi elhivatottságára.⁴⁷⁾ Adam Mickiewicz (1798—1855) ifjúkorának voltairei és rousseau-i előjátéka után⁴⁸⁾ Moszkvában írja meg „Konrad Walenrod“-ot, amely a régi pogány Litvániának a német lovagrend ellen folytatott hősi küzdelmeit tárgyalja. E mű még bizonyos mértékben az első nagy romantikus nemzedék gondolatkörében fogant: a nemzeti önfeláldozásnak fausti kétségekkel viaskodó hőse, Konrad — nem annyira történelmi személy, mint maga a költő, aki minden fájdmát és aggodalmát beleönti ebbe az alakba. Konrad azonban egyszermind a földalatti szabadságmozgalmat szövő lengyel hazafiak mintaképe is: csak azért áll a lovagrend tagjai közé, hogy az elnyomók szervezetét belülről bomlaszthassa. A lengyel szabadságharc leverése után Mickiewicz ismét ehhez a már-már mítikus hőshöz nyúl, s az ő erőfeszítésein, küzdelmein keresztül érzékelteti Lengyelország minden fájdmát. A nagy romantikus messzianizmus most már teljes fényében bontakozik ki, s belső pátosza mögött ott lebeg Puskin híres verse, amely a költőt egyenesen az őtestamentom ihletett prófétáihoz hasonlította. Mickiewicz költészetének azonban van egy más, idillikusabb oldala is, bár saját korában ennek szintén forradalmi hatása lehetett: megírja „Pan Tadeusz“-t, a századeleji litván nemesség patriarchális életének hatalmas körképét, amelyet saját gyermekkori emlékei fűtenek át. S nem hiába készült a költemény akkor, amikor Mickiewicz a Collège de France tanszékéről is hazája jogaiért küzdött: a tadeuszi életforma mögött Napoleon felszabadítónak hitt seregei dübörögnek s újra fellángol az a sok remény, amit egykor a lengyelek s a dunai táj más népei is Napoleon hadjárataihoz fűztek.⁴⁹⁾

Mickiewicz kortársai, az 1831 után feltűnt emigráns írók közül különösen fontos *Juljusz Słowacki* (1809—1849), aki Svájcban írja Kordiant, e byroni nyugtalanságú romantikus drámát, amelynek lázadó hőse már egyenesen királygyilkosságot forral: a varsói koronázásra érkező cárt készül megölni. Słowacki másik nagy műve, „Weneda Lilla“, a lengyelek legendás őseinek, a venéteknek és a lecheknek küzdelmét tárgyalja s azt példázza, hogyan diadalmaskodik a nyers erő a nemesebb, de már erőtlenné vált kis népek felett. E darab allegorikus jellege nyilvánvaló; később azonban az „Anhelli“ című tragikus költeményben Słowacki már ezt az áttetsző allegorikus fátyolt is elveti s a Szibériába száműzött szabadsághősök szenvedéseit dantei távlatokba vetíti. Végül működését egy misztikus költemény koronázza be: a „Lélek-király“, amelyben a nagy lengyel uralkodókat mint egyazon szellem inkarnációit mutatja be.

⁴⁷⁾ A lengyelek őneszmélése igen nagy mértékben orosz eredetű: a Radiševet és Gribojedovot követő, de minden más írónál merészebb Puskin költészetében gyökeredzik. Puskin viszont — páratlanul széles európai műveltségének megfelelően — magában hordozza egyrészt a francia felvilágosodás eszmevilágát, másrészt Byron világfájdalmas, önmarcangoló forradalmiságát.

⁴⁸⁾ Szerencsétlen szerelmét a „Nouvelle Héloïse“ mintájára stilizálta irodalmi alkotással: később román romantikusok, különösen V. Alexandri (1817—1890) éppen így alakítják saját tragikus szerelmük irodalmi képét Lamartine és Elvire viszonyának mintájára.

⁴⁹⁾ Különösen a szlovének ünnepelték lelkesen az Illyriát felszabadító Napoleont (V. Vodnik: A feltámadt Illyria).

Slowacki nagy kortársa, *Zygmunt Krasinski* (1812—1858), egy napoleoni, majd később cári szolgálatban álló tábornok fia, már Párisban pillantja meg a napvilágot s így születésénél fogva is emigránsnak számít. Lengyelországi tanulmányai inkább csak megerősítették külföldön megfogamzott reform-eszméiben. Főműve, az „Istentelen komédia” kiegyensúlyozatlanul gomolygó alkotás: a szabadságharcok céltalanságát keserű gúnnyal pellengérezí ki s a haza felszabadítását — a lengyel messzianizmus új megfogalmazása révén — egy nagy vallási újjászületéstől várja. Olykor példázatot keres az antik világban is: ókori tárgyú drámája (*Irydion*), amely kereszténység és pogányság küzdelméből merít korszerű vezéreszméket, már *Sienkiewicz* „*Quo vadis*”-a felé mutat. Ugyancsak célzatos történelmi lecke egy harmadik lengyel romantikusnak, *Malczewskinek* „*Maria*” című költeménye (1825): a XVII. századi zsarnok fejedelem képes saját menyét is megöletni, hogy fiát egy rangján aluli házasságból kiszabadítsa. Az efféle zsarnok-ábrázolások szorosan a kor hangulatához tartoznak. Most írja *Victor Hugo* „*Angelo*”-t s a román novellairodalom élén is egy renaissance-tirannus mesteri ábrázolása áll (*C. Negruzzi: Alexandru Lapuşneanu*).

A nagy lengyel romantikusok felébresztik az ukrán lélekben szunynyadó költői hajlamokat is. *Goszczyński* (1801—1876), az első proletárköltő, egy ukrainai parasztforradalom sötét képét emeli irodalmi magaslatra (1828) s mintegy előremutat *Arany János* felé, aki később *Dózsa Györgyről* tervez eposzt, s balkáni költők felé, akik magányos betyárokat tekintenek népük első szabadsághőseinek. *Goszczyński* példaadása nyomán bontakozik ki a legnagyobb ukrán költő, *Tarus Ševčenko* (1814—1861) tehetsége: keserű szibériai éve alatt maga is átélte „*Anhelli*” szenvedő hőseinek sorsát, s forradalmi tárgyú költeményeiben (*Hajdamákok*, 1841) szenvedélyesen követelte azt a szabad Ukrajnát, „ahol nem lesznek sem rabszolgák, sem idegen urak”. Ugyancsak *Ševčenko* emelte a szabadság-eszme nagy példaadói közé *Hus-t*, akinek alakja egyébként éppen ézidőtájt *Nikolaus Lenaut* (1802—1850) is megihlette.

Lenauról itt, a második romantikus nemzedék úttörői közt kell megemlékeznünk. Ma már világos, hogy nemcsak a századvégi pesszimizmusnak egyik nagy előfutára volt, hanem egyszersmind a szabadság-eszme egyetlen osztrák költője (nem véletlen, hogy éppen Magyarországon született!). A pusztta és a betyár leírásával nem csupán irodalmi exotikumot keresett, nem a rokokó népieskedő stílusjátékával fordult e szokatlan irodalmi tárgyak felé, hanem ezáltal is kifejezésre próbálta juttatni azt a csodálatot és nosztalgiát, amelyet túlfinomult lelke a boldog szabadságban élő primitív társadalommal szemben érzett. *Lenau* lelke mélyén a szabadság énekese volt: *Savonaroláról* s az *albigensekről* írott költeményei mind a gondolat szabadságának kibontakozását ünneplik. Ezért — s nem népiessége külsőséges sallangjai révén — válhatott *Lenau* a klasszicizmusba hajló nagy magyar romantikusok jelentős mesterévé.

Egyébként is kétségtelen, hogy a magyar irodalmi életnek e korban megnyilatkozó differenciáltságához a század elején hatalmasan kiteretebélyesedő osztrák irodalom s Bécs közelsége is hozzájárult; másrésztől azonban az is bizonyos, hogy a magyar fejlődést az osztrákhöz kötő szálak éppen ebben a korban lazultak el (bár még most is kerülnek át tipikusan osztrák műfajok, mint a népszínmű, a „*Volkstüek*” mása s a műballada, amely szintén osztrák mintákban gyökerezik). Bécs jelentőségét a szinte kizárólagos irodalmi központtá emelkedő Pest-Buda mindinkább elhomályosítja: az Akadémia, az irodalmi társaságok (*Aurora-kör*,

stb.) s a fejlett társadalmi élet e centralizációt erősen meggyorsítja. A magyar irodalom felszabadul tehát Bécs járma alól s ihletért mind távolabbra fordul: a szabadság-költőinek nagy bálványa a nálunk annyira túlbecsült Béranger lesz, Victor Hugo divatja a 40-es éveken át is tovább tart s az irodalmi klasszicitás múlhatatlan eszménye immár nem annyira Goethe — akit kissé elfelejtenek —, hanem Shakespeare és Dante. Ezzel párhuzamosan terjed a „Junges Deutschland“ és Heine csodálata, s ebből az új „Sturm und Drang“-ból, amelyet Petőfi a „Fiatal Magyarország“ korának nevez, már lassanként magányukba vonulnak az első nagy romantikusok, még Vörösmarty is. A porondra szabadsághősök lépnek, elsősorban maga *Petőfi Sándor* (1823—1849), akinek egyénisége az egész Kárpátmedencére rányomja bélyegét s akinek példája *Arany Jánost* (1817—1882), e meggondolt, töprengő művészt is magával sodorja. Arany egyébként sem oly higgadt és nyugodt, ahogy sok nemzedék hitte: „Elveszett alkotmányából“ kemény, kíméletlen társadalomkritika csap ki, „A nagyidai cigányok“ keserű humorral álcázza a szabadságharc bukásából fakadt öngúnyt, s egy-egy balladája, mint „A walesi bárdok“ a zsarnokellenes irodalom csúcsára emelkedik. Mindenesetre azonban a politika mulandó hullámaiba többi kortársához viszonyítva kevésbé merül bele, s akkor, amikor Petőfi a történelmet csupán célzatos példatárnak tekinti, Arany — annyi hiábavaló próbálkozás után — végre szemléletesen tud megeleveníteni egy magyar aranykort: a Nagy Lajos-i birodalom messzi tündérvilágát. E tündérvilág azonban az alföldi paraszt életének közvetlen ismeretére épül s ez adja belső igazságát, azt az „eposzi hitelt“, amelyet Arany annyira keresett. Ugyanerre az alapra épít Arany akkor is, amikor a naiv eposzról keringő európai hiedelmek hatása alatt a húnvilágba merül s „Buda halálá“-val a „Nibelungenlied“ méltó párdarabját alkotja meg. A kor eszmevilágához azonban mégis a szenvedélyesebb, mozgékonyabb Petőfi van közelebb: az első magyar költő, akit az európai közvélemény is a legnagyobbak mellé állít. Petőfi életműve, amelyben tökéletesen átlekesített tájfestés, naívan bűbajos népmese, szenvedélyes szerelmi líra s egy nagyszerű Shakespeare-fordítás — éppen Coriolanus! — olvad össze, maga a szabadság mítosza, amely a nemzet jobb jövőjének követelésén túl a világszabadság utópiájáig emelkedik. Éppen ez a nemzeti talajban gyökerező s attól elszakíthatatlan csodálatos nemzetköziség emeli Petőfit túl a magyar világ látóhatárán abba a körbe, ahol a magyar szellem méltó követeiként, később Madách és Ady jelennek meg. Mert hiába támadt a politika szerencsétlen fejlődése következtében annyi széthúzás és érdeklentét a Dunamedence XIX. századi történetében, Petőfi, Madách és Ady fényugara mindenkor át tudta törni a közöny s az ellenségeskedés komor fellegeit.

Itt kell érintenünk egy olyan problémát, amelyet először egy nagy francia irodalomtörténész, Fernand Baldensperger vett észre.⁵⁰⁾ Ő jelentette ki *Madách Imre* (1823—1864) drámai költeményéről, „Az ember tragédiájáról“, hogy az végeredményben a magyar szabadságharc világában gyökerezik. Baldensperger — igen helyesen — elsősorban az abszolutizmus korában vélte megtalálni azt a hangulati környezetet, amelyből Madách pesszimizmusa sarjadt. De talán ennél többet is mondhatunk. Érzésünk szerint a műnek két fő-mozgatója van: az egyik a romantikusoknak az az ismert törekvése, hogy a történelmet roppant példatárnak tekintse saját eszméinek igazolásául, a másik pedig az a gondolat, hogy minden új kor lényegében véve a szabadság-eszme új meg új inkarnáció-

⁵⁰⁾ Vö. *Revue des Etudes Hongroises*, 1935.

ját igéri, de természetesen emberi gyarlóságainkkal terhelt megvalósulásban. A mű tengelye tehát talán nem is Ádám töprengése az élet végső célja felett, hanem egy újra meg újra elbukó, de azért fokról-fokra tökéletesedni próbáló gondolat útja, amely végeredményben teljesen igazolja — az eddig feltételezett belső törés nélkül — az Úrnak a mű végén halott optimisztikus nyilatkozatát. E folyton meg-megújuló inkarnáció-sorozat lényegében véve Szlovacki „Lélek-királyához“ kerül közel, de még annál is egyetemesebb: szimbolikája nem egy nép, hanem az egész emberiség életét öleli fel.

A realizmusba hajló magyar romantika klasszikus korszakának érettségét kétségtelenül bizonyítja az, hogy a regény terén is kimagasló alkotásokkal dicsekedhetik. A kor legjellegzetesebb regényírója Eötvös József, akinek „Karthauzi“-ja még a romantika első hullámához tartozik, de Petőfi érzékenységének is egyik legnagyobb nevelője lett (Petőfi, saját vallomása szerint, szinte könyv nélkül tudta az egészet). A negyvenes évekhez fűződik viszont „A falu jegyzője“, amely tárgyban és szatirikus élességben „Az elveszett alkotmány“ rokona, s mintegy Arany soha el nem készült Dózsa eposzát volt hivatva pótolni Eötvös másik monumentális alkotása: „Magyarország 1514-ben“. E műtől is sok-sok nyíl mutat a jövő fejlődés útjai felé. Eötvös mellett azonban egyszerre megnő az oly gyakran félreértett Jókai Mór (1825—1904) jelentősége is: csak a mai irodalomszemlélet kezd mindjobban tudatára ébredni annak a ténynek, hogy Jókai legjobb regényeinek egész sora a reformkorból s Petőfi közvetlen környezetéből fakadt, s hogy, túl a jellemzés bizonyos konvencionális mozzanatain, mégis megleveníti e nemzedék egész messzianisztikus hősiességét. Sajnos, mindezt a külföld sem látta meg eléggé Jókai alakjában: a balzaci lélekelemző regény távlataiban elhomályosultak Jókai mélyebb értékei s egyéniségéből csupán „a nagy mesélő“ élt tovább. E kérdésre még később, a XIX. század második felének irodalmával kapcsolatban röviden visszatérünk.

A lengyel és magyar fejlődés ismeretében könnyebben alkothattunk összefoglaló képet a többi kortársról. Cseh vonatkozásban a kor szellemtörténeti arcát még mindig Palacký szabja meg: cseh történelmének első kötete cseh nyelven éppen 1848-ban jelent meg. Egyébként éles hasadásnak vagyunk tanúi: az orosz realizmuson nevelkedett Karel Havlíček (1821—1856) minden romantikától mentes, gúnyos társadalombírálata szembekerül egy kiváló nőnek: a magyarországi benyomásaiból is merítő Božena Nemcovának (1820—1862) finom, benső melegséget árasztó, idillikus novelláival. A szlovákoknál szintén éles ellentéteket találunk: a politikai életet a mickiewiczzi messzianizmusból merítő L. Štur (1815—1856), e sokoldalú író és publicista, valamint Hurban és Hodža szeparatisták irányban fejlesztik tovább, de a kor legkiválóbb költője, Andrej Sládkovič (1820—1872) még a magyar romantikának Mátyás-rajongásából szív ihletet: e nagy demokratikus uralkodó világába helyezi „Detvan“ című költeményének anekdotikus meséjét, amely számára kitűnő alkalmat nyújt a szlovák falusi nép életének Toldira emlékeztetően színes, enyhén idealizált bemutatására. Sládkovič egyébként 1839-ben Selmecebányán Petőfivel együtt diákoskodott, de aligha ismerték egymást; művészi mintáért sem hozzá, hanem inkább Aranyhoz és Puskinhoz fordult: ifjúkori szerelmének idealizált eposzán („Marina“) Puskin — s talán Kisfaludy Sándor — hatását lehet érezni. A magyar-szláv sorsközösség tudata nyilatkozik meg Sládkovičnak Zrinyiről szóló költemé-

nyében, amely mégis a dunai népek sokszázados szabadság-küzdelmeinek egyik fontos s a magyar-szláv összefogás szempontjából jelentős állomása.

A délszláv szellemi mozgalmakat a harmincas évek óta *Ljudevit Gáj* (1809—1872) „illyrizmusa“ határozza meg: Horvátország, Szlovénia és Dalmácia politikai egyesítésének a napoleoni időkben gyökerező nagy ábrándképe. E politikai célkitűzés irodalmi téren is megnyilatkozik: 1835-ben Gáj megindítja Zágrábban „Novine Horvatske“ című újságját s ennek irodalmi mellékletét: a címevel egy bolgár forradalmi kiadványra s Goga budapesti folyóiratára emlékeztető „Hajnalcsillagot“ (Danica). E mozgalom fényénél bontakozik ki az új délszláv irodalom, a líra erős hegemoniája mellett. Stanko Vraz (1810—1851) szlovén létére szerb-horvát irodalmi nyelven ír, lelkesedik a népköltészetért, Lamartinet, Byront, Mickiewiczet és Puskint fordít, folyóiratával pedig (Kolo, 1842) a horvát irodalmi kritika megalapítója lesz. A horvát Antun Mihanović (1796—1861) éppen 1835-ben, a „Hajnalcsillag“ megjelenésével egyidőben írja meg népe himnuszát, a szávaparti táj rajongó apoteózisát s nagy érdemeket szerez régi egyházi szláv kéziratok felfedezésével. A nála fiatalabb szerb Branko Radičević (1824—1853), Vuk tanítványa, szintén a szabadság-eszme rajongója; már atyja Schiller Telljét fordította. Az 1848-iki forradalmat a dunatáji fiatalság eszmei fővárosában, Párisban éli át. Verseiben felidézi a szerb „hejdukok“ hősi küzdelmeit s 1844-ben „testvéri táncra“ hívja (Kolo) a jövődő délszláv állam összes népeit. Kortársa, Petar Preradović (1818—1872) már nemcsak a szerb-horvát egyesülés vátesze, hanem a szláv testvériség hirdetője is. Ebbe az ideológiába illeszkedik bele a horvát Ivan Mazuranić, aki 1846-ban a montenegróiak és hercegovinaiak szabadságharcának egyik mozzanatát művészi eposzba öntötte.

A szabadság délszláv költőinek gazdag sora azonban ezzel még nem zárult le: *Jovan Jovanović-Zmaj* (1833—1903), a szerbek nemzeti költője Újvidéken született, tanulmányait részben Halason és Pozsonyban végezte, majd Pesten — ahol jogot és orvostudományt is tanult — éveken át a Thököliánum élén állt. Petőfi népiessége és szabadságszerepene Zmaj számára döntő fontosságú élményt jelentett; Arannyal levelezésbe lépett s együttműködött a magyar írókkal a Kisfaludy-Társaságban is, amely tagjai közé választotta. „János vitéz“, „Toldi“ s „Az ember tragédiája“ fordítója; e nagy magyar alkotások átültetése méltán sorakozik életművében Goethe, Lermontov és más költők szerb fordítása mellé. Zmaj barátja és kortársa, *Djura Jakšić* (1832—1878) szintén Petőfi és emellett Byron kultuszán nevelkedett. Sokoldalú író; legjobb meditatív versciklusában is („Hársfák alatt“) ott lappang az elfojtott szabadságvágy, amely egyébként történelmi drámáinak főmozgatója. 1871-ben lelkes francia-barátságáról tett tanúságot; utolsó éveiben pedig az Európa sorsáról döntő berlini kongresszushoz intézett megrázó ódát, amelyet csak az első világháború után Európa lelkiismeretéhez forduló Kosztolányi Dezső hasonlóan szenvedélyes kitöréséhez vagy Karel Čapek-nek 1938-ban, közvetlenül halála előtt írt „Éji imájához“ szabad hasonlitanak.⁵¹⁾

A románok szabadság-költészete — a politikai tagoltságnak megfelelően — még tájanként más és más szint mutat. Erdélyben Petőfi forradalmi hangját csupán alkalmi versírók (A. Mureșan) szólaltatják meg,

⁵¹⁾ Angol fordításban közölte Robert J. Kerner: Czechoslovakia. Twenty Years of Independence. Berkeley-Los Angeles, 1940, 448—9.

s „János vitéz“ üde népiességét egyelőre csak egy nagyváradi román önképzőkör verselgető diákjai utánozzák. A Kárpátokon túl a kor nagy gondolatainak költői megformálásával a lenai Faust nyomán „epikus drámát“ író havaselvi D. Bolintineanu (1819—1872) próbálkozik: ő is a hajdani zsarnokok galériáját gazdagítja egy XVI. századi mészárlás történetével s politikai ábrándokra céloz, amikor Trajánról tervez romantikus eposzt. A kor törekvéseinek azonban — közel egy félszázadon át — igazi, minden eseményre lelkesen reagáló énekese a moldvai V. Alexandri (1819—1894). Vígjátékai a román társadalom belső forrongását nagy korfestő értékkel elevenítik meg, romantikus drámái a román nemzettudat formálói, lírája pedig nemcsak a népéletnek — egyelőre még idillikus, de eleven — ábrázolását nyújtja, de a cigányság felszabadításától az 1876-iki háborúig a megalakuló román állam életének minden mozzanatát igyekszik lírai tárgyá avatni. Mint a szerb Radičević, úgy Alexandri is 1848-ban és 1859-ben (a fejedelemségek egyesülésekor) „testvéri táncra“ szólította a különböző románlakta vidékeket.

Végül meg kell emlékeznünk néhány szóval a legfiatalabb, de a leglelkesebb szabadság-költészetről: a bolgárokéról is. A bolgár irodalmi fejlődés magva, a bolgárokkal Besszarábiában megismerkedő rutén Venelinnek, az első bolgár irodalomtörténet szerzőjének s az iskolaalapító Aprilovnak úttörő tevékenysége után, kétségtelenül a Miladinov-testvérek kultúrpropagandájában rejlik: a Balkán belső viszonyaira jellemző azonban, hogy 1861-ben adták ki Zágrábban bolgár népköltési gyűjtésüket s már egy évvel később a bolgár kultúra vértanúi lettek: forradalmi eszmékkel vádolva Konstantinápolyban méreg által pusztultak el. A kultúra fáklyája azonban többé nem lobbant ki: ama bolgárság számára, amelynek egyetlen szépirodalmi olvasmánya még ekkor is jóformán csak a Sándor-regény és Télémaque volt, Petko Slavejkov (1827—1895) Puskin hatására egyszerre műköltészetet teremt s már az 50-es években felvirágoztat bizonyos almanach-lírát, amelynek dalai gyorsan kiszorítják az addig divatos görög énekeket. A szabadság-eszme irodalmi útját azonban elsőnek egy világvándor, Rakovski egyengeti (1818-1867): sorsa Athén és Páris, Konstantinápoly és Vidin, Belgrád és Odessza közt hánnyadobja, legjobb művét, az „Erdei utast“ Újvidéken adja ki — a törökellenes „partizánmozgalmak“ eposza ez — s Bukarestben szervez titkos forradalmi komitét. A publicistának és költőnek egyaránt kiváló Ljuban Karavelov mellett (1837—1879) a legtisztább szabadság-dalnok *Kristo Botev* (1848—1876): ő ama bolgár nemzedék tagja, amely orosz fordításban már Petőfivel is megismerkedett. Kevés verset írt, de mindegyik irányt jelöl. Az érzelgős romantikával szemben a költő szociális elhivatottságának bátor védelmezője, az elpuhult társadalom kemény bírása s a balkáni szabadsághősnek, a magányosan elvérző Hadzsi Dimiternek halálát oly szárnyaló költőiséggel s epikus mélységgel tudja előadni, hogy önkéntelenül Roland halála jut eszünkbe. Mint Petőfi, előre látta saját hősi halálát is: talán emiatt állítják — különösen bolgárok — annyiszor egymás mellé a szabadságnak e két költőjét. Végül itt kell megemlékeznünk Alexandri bolgár mását: a sokoldalú *Ivan Vazov*-ot (1850—1921), aki azonban román költőtársát nemcsak mélyebb líraiságával és csiszoltabb formaművészetével múlta felül, hanem azzal is, hogy a felszabadulás előtti bolgár társadalom életét nagyszabású regényben örökítette meg („A járom alatt“). Egyben ő idealizálta Victor Hugo-i harci epizódokká a felszabadító orosz-török háború egyes mozzanatait „Az elfeledettek eposza“ című, patétikus lendületű versciklusában.

6. Realizmus és idealizmus között

A heroikus szabadságharcok légköréből sarjadt nemzeti klasszicizmus stílustörténetileg még a romantikából jött, de már a realizmus felé mutatott: a XIX. század második felének irodalmára még erősebben a realizmus, sőt — joggal mondhatjuk — a polgári realizmus nyomja reá bélyegét, bár be kell mindjárt vallanunk, hogy a stílustörténetileg realizmusnak nevezhető irányok távolról sem jelentik minden esetben az egyes dunai népek belső problémáinak reális felismerését. Ha nem tartanánk attól, hogy a szójáték határára siklunk, kedvünk lenne „illuzionista realizmus“-ról beszélni, olyanról, amely az igazi problémák félreismerésének vagy elhallgatásának árán csak a való helyzet elkenődésére szolgált. Erre célzott Szerb Antal is, amikor a kor magyar irodalmáról szólva megállapította, hogy a hatalmas társadalmi átalakulásokból, a feltörő és meggazdagodó polgárság mögött sínylődő munkásosztály és a sok vidéken csak látszatra felszabadított parasztság eszmei és érzelmi hullámzásából „jóformán semmi sem tudatosodik az irodalomban“. Az írók egyre sokasodnak, de talán egyetlen kor íróit sem találja az utókor ennyire könnyűnek, az idő rostája sehol sem végzett ily szörnyű pusztítást: a mennyiségileg igen jelentős irodalmi termés nem egyszer szinte csak arra való, hogy annál megdöbbentőbb módon érzékeltesse „az irodalom nagy hallgatását“.

Pedig Keletközépeurópában, ahol az irodalom, Beöthy Zsoltnak már idézett meghatározása szerint, mindig „fajfenntartó“ szereppel bírt, sokkal nagyobb jelentőségű az írástudók felelőssége vagy felelőtlensége, mint a nyugati fejlődésben. A nyugati író könnyebben zárkozhat eiefánt-csonttoronyba: itt, a dunai tájon viszont még az elzárkozás is feltétlenül nemzeti jelentőséggel bír, mert vagy pusztán menekvés az égető problémák elől s akkor kemény megítélésben részesül, vagy passzív rezisztencia a környezet alacsonyásával szemben s akkor — legalább is az utókor fényesen igazolja. Alig lehet csodálkoznunk azon, hogy sem a „l'art pour l'art“, sem a „poésie pure“ fogalma nem ezen a tájon kristályosodott ki.

A korszak vezérezsméit a romantika korában csak másodlagos szerephez jutott, de most annál fontosabb kritikusok világosan érzékelik. A nagy európai ihletők — a még mindig ható Lessingen s a reá épülő német esztétikán kívül — Sainte-Beuve, környezet és ember egymásrahatásának első teoretikus értékelője, De Sanctis, az esztéticizmus arisztokratikus képviselője és főleg Taine; később Auguste Comte, továbbá a dán Brandes és Brunetière hatása is jelentős. Lemaître impreszionista kritikája aránylag nehezebben érvényesül. A kritikusok első generációja, Gyulai Pál (1826—1909), a román Titu Maiorescu (1840—1917) és a szerb Svetozar Marković (1846—1875) egyforma eréllyel emelik fel szavukat a romantika túlzásaival szemben; Maiorescu hatása a romantikus román ön- és múltszemlélet gyors revízióját is követeli. A századvégi fejlődésre mély hatással van a franciás szellemű Péterfy Jenő (1850—1899), de ő még csak a pozitívizmusig jut el, viszont az orosz zsidóból európai kerülőúttal román íróvá lett Ion Dobrogeanu-Gherea (1855—1920) már a szociológia fontosságát hangsúlyozza s az egész román életnek, valamint a belőle merítő irodalomnak szociális reformját sürgeti. Dobrogeanu bizonyos mértékben már a „Nyugat“ kritikusaiknak szellemi előfutárja.

A realizmus lírája a legellentetesebb áramlatok érvényesülését mutatja: nem is lehet másként egy olyan korban, melyben még él és

eleven inspirációs forrásként hat Victor Hugo, s Tennyson, Longfellow, Whitman kortársaknak számítanak. Szinte nem hiszünk szemünknek, ha azt látjuk, hogy Whitman (1819—1892) csupán két évvel élte túl a vele egy évben született Alexandrit (1819—1890), s hogy a modern költészet kiindulópontját jelentő Baudelaire (1821—1867) szintén ugyanezen nemzedékhez tartozik. A tájékozódást tehát már a nagy nyugati ösztönzések sokfélesége is erősen megnehezíti. Mindenesetre ma a legaktuálisabbnak, de a kor termése szempontjából távolról sem a legjelentősebbnek a szociális költőket érezzük: ők az 1848 körül érvényesülő nagy szabadságmozgalom igazi folytatói. E téren a bátorhangú lengyel Marja Konopicka (1842—1910) Ada Negrit is megelőzte: versciklusban köszöntötte szabadgondolkodó elődeit s a szociális nyomor merész feltárása mellett az Amerikába vándorlók problémáihoz is mesteri kézzel nyúlt. Költészete különösen időrendi szempontból jelentős: valamivel később a szerb Vojislav Ilić (1860—1894) még mindig csupán az európai forradalmak emlékének felidézésével mer — közvetett úton — kifejezést adni lángoló szabadságszeretetének. A szociális problémák érintése egyébként szorosan összeforr a költők filozófikus hajlamaival: e tekintetben legmagasabbra kétségtelenül a román *Mihaíl Eminescu* (1850—1889) emelkedett. Temperamentuma szerint tipikusan késői romantikus, de magába olvasztotta és Alexandri költészeténél sokkal magasabb értékű nemzeti klasszicizmussá ötvözte mindazt, amit költői téren kora nyújtott. Páratlan formaművészete már Baudelaire s a parnasszisták rokonává avatja⁵²⁾, de érzésvilága még Heinében és Lenauban gyökerezik. Német mintáit viszont filozófikus elmélyülése révén messze felülmúlja; szenvedélyes szerelmi költészete — bár bizonyos biedermeier külsőségeket szigorúan respektált — korában Ady forradalmához hasonlatos felháborodást keltett és szociális költeményeivel (A császár és a proletár, 1874) elsőnek avatta lírai témává a nagyváros talmi csillogása mögött meghúzódó nyomortanyákat. Román szempontból az egész modern fejlődés Eminescuból indul ki, annál is inkább, mert pesszimiztikus filozófiája gyakorlati téren igen egészséges gondolatokkal telt, építeni vágyó társadalmi kritikában nyilatkozott meg. Mint ujságíró és publicista szintén korszakos jelentőségű a román nemzeti önszemlélet kétesértékű ábrándjait a legmerészebb kézzel Eminescu rombolta le. Az ő rendkívüli őszintesége az Arany Lászlóéra emlékeztet (1844—1898): „A délibábok hőse“, e byroni eposz, a magyar jellemnek igen találó rajza, éppen a realista színekkel kérkedő önámítás korában. Filozófikus téren Eminescu magyar kortársai Komjáthy Jenő (1858—1895) s főleg Vajda János (1827—1897); pesszimizmusával a lengyel Adam Asnyk (1838—1897) kiábrándultsága is rokonvonásokat mutat. Eminescunak Schopenhauer iránti rajongásával a magyar irodalomban elsősorban Reviczky Gyula (1855—1889) egyezik, de kétségtelen, hogy a nagy román költő egy-egy hangja visszautal a nagy magyar romantikusok, Kölcsey és Vörösmarty világa felé. A délszlávok közül kortársa és lelki rokona talán a szociális és szellemi felszabadulásért ideális harcot folytató, de élete alkonyán komor hangulatba hajló Silvije Strahimir Kranjčević (1865—1908), valamint a társadalmi ferdeségeket kérlelhetetlenül ostorozó, de magas kultúrája révén messze a tömegek fél emelkedő bolgár Stojan Mihajlovski (1857—1927).

A szociális messzianizmus éppen úgy, mint a jelen alacsonyosságát

⁵²⁾ Akárcsak a Heine s Baudelaire ihletése közt ingadozó Ján Nerudát (1834—1891), a kor egyik legjobb cseh költőjét.

ostorozó, multrajongásba vagy utópiákba menekülő társadalombírálat lényegében véve romantikus gyökerű. Még inkább onnan indul ki a kor hazafias lírája. Ennek jellegzetes — s az Arany nyomába lépő magyar epigonoknál értékesebb — képviselője a Byron és Mácha reminiszcenciákra építő Svatopluk Čech (1846—1908), nemcsak a huszita kor emlékének megelevenítője, hanem leghíresebb kötetével, „Egy rabszolga dalai-val“ (1895) a nemzeti érzés hatásos hirdetője is. Utána Josef Václav Sládek (1845—1912) Cseh és a köréje csoportosuló írók hazafias lendületét szigorúbb európai formaművészettel kapcsolja össze. Sládek, akárcsak nálunk Lévay József (1825—1918) örömezt fordul ihletért az angol Burnshöz, de stílusbeli klasszicitása épp úgy nem képzelhető el Leconte de Lisle s más parnasszisták hatása nélkül, mint ahogyan a bolgár Penčo P. Slavejkov is (1866—1921) a Parnasse felől indult el.

A Dunatáj középső vidékén egyelőre még az orosz és a magyar hatás érvényesül: a szlovák költészetben Sv. H. Vajansky (1847—1916) politikai ideológiája Herdert s a belőle merítő orosz gondolkodókat (Danilevszkij) tükrözi, *Hviezdoslav* (Ország Pál, 1849—1921) viszont nemcsak fordítója Petőfi s Arany nemzedékének, de romantikus népszemléletében (A csősz felesége) szintén magyar nyomokon halad, olykor Eötvös kissé merev ellentétei nyomán (Vár és kunyhó, stb.). Európai szempontból azonban ez csak közjáték: a cseh *Jaroslav Vrchlický* (1853—1912), e kornak Eminescu mellett talán legnagyobb költője, erősen visszahajlik a Parnasse felé; csupán bámulatos termékenysége mutat a romantika továbbélésére, dalszerűsége pedig osztrák költőkkel (H. von Hoffmannsthal) s Verlainenel rokonítja. A délszláv parnasszisták a XX. század hajnalán jelentkeznek; egyelőre erősebb az osztrák miliőben kialakult, de igazi szláv forrongással telt szabadság-líra (Ante Tresić-Pavičić, szül. 1867. és különösen Aleksa Santić, 1868—1924). A legelső nagy román parnasszista a magát Eminescu vetélytársának képzelő *Alexandru Macedonski* (1854—1920): nevével a XX. század román lírájával kapcsolatban még találkozunk. Távolról sem Eminescu romantikus univerzalizmusával rokon az ő világa; inkább Mallarmé önkínzó követőjének kell tekintenünk. Egyben Macedonski a szabad vers egyik úttörője is. Hazájában népszerűsége sohasem jutott: a századforduló inkább a Dobrogeanu égisze alatt meginduló újnépességgel érzett együtt. Ennek programadója a havaselvi Al. Vlahu ũ ugyan, de igazi nagy egyénisége az erdélyi *Gheorghe Coşbuc* (1866—1918): mint a szlovén A. Askerc (1856—1912), úgy Coşbuc is németes ízlésű balladaköltő s egyben a falu életének jeles ismerője. „Földet nekünk“ című szocialista költeménye 1907-ben, a román parasztforradalom évében Magyarország progresszív köreiből is népszerű volt. Többnyire a politika hullámai felett maradt viszont Duiliu Zamfirescu (1858—1922), aki a Parnasse örökségét olaszországi benyomásaival (Leopardi, Carducci) próbálta új klasszicizmussá nemesíteni.

A realizmus korának színpadai irodalma nem túlságosan gazdag s főleg nem igen maradandó. A drámaíró Vrchilcky erősen eklektikus: Ibsennel (Julian Apostata), a görög tragikusokkal (Hyppodamie) és Shakespearel (A Przemyslidák) egyaránt versenyezni próbált. A társadalmi vígjáték szatirikus magyar mestere Csiky Gergely (1842—1891), Augier és Pailleron tanítványt. Sokkal élénkebb verve lüktet a román I. L. Caragiale (1852—1912) darabjaiban: Alexandri éles társadalombírálatának folytatója e szellemes író, akinek a legjobb román népi drámát is köszönhetjük (A hamis vád, 1890). Ugyancsak jeles népdráma szerzője a lengyel Korzienovski (A kárpáti goralok). E mű oroszos levegője sajátos módon

inkább Dosztojevszkijre, mint az orosz színpadi irodalomra, vall. A parasztélet derűsebb rajzolója az osztrák Anzenruber (1839—1889): egészséges megfigyelőkészsége messze a magyar népszínmű fölé emeli. A munkás alakjára a színpad még nem figyel föl: a cseh Tyl (1808—1856) kezdeménye (A kutna-horai bányászok) közvetlen folytatás nélkül marad.

Leggazdagabb a realista regény fejlődése, bár a kor igazi követelményeinek ez sem mindenben felel meg. Még mindig sok a Walter Scott-szerű mult-rajongás: a cseh Jirašek (1851—1930), a bámulatosan termékeny, de felületes lengyel Kraszewski (1812—1887) s nem utolsó sorban Jókai csakúgy szállítják a jelenről megfélemedezni akaró polgárságnak a mult dicsőítésének mákonyát. Ma már alig tűnik fel kritikusabb szellemnek az egykor oly nagyrabecsült *Sienkiewicz* (1845—1916): XVII. századi tárgyú regénytrilógiája s a német lovagrend hagyományos témakörét tárgyaló műve nem igen emelkedik Scott és Jókai fölé. Amikor a cenzúra eltiltja a történeti témáktól, lengyel hagyományok szerint a római mult-hoz nyúl: „*Quo vadis*“-a nyilvánvaló történeti allegória, amelyben a diadalmas kereszténység a lengyel messzianizmus új változatát, Petronius, az „*arbiter elegantiarum*“ pedig a századvégi dekadensek, Wilde és D'Annunzio eszmevilágát képviselik. Az osztrák történeti regényírók szintén megfakultak (Fontane). Sokkal maradandóbb *Kemény Zsigmond* (1814—1875) életműve: ifjúkori regénye, a Camoens életét tárgyaló „Élet és ábránd“ az egész bonyolult kor szellemi tükörképe, történelmi regényei pedig Balzac módszerével elemeznek bonyolult lelki konfliktusokat. Kemény világa sötét és nyomasztó: előfutára a századvég általánosan pesszimista és determinista korhangulatának. A lélekelemző regény első kiváló lengyel mestere Sztrymer (1809—1889). A legnagyobb horvát regényíró a líra terén is tevékeny *Šenoa* (1838—1881) éles társadalombíráta és franciás megfigyelőképessége egyaránt rokonszenvenné teszi. A román regény még alig ébred: első jelentős terméke, Nicolae Filimon regénye (1863) a társadalmi szatíra vonalán indul el. A szerb Ranković (1863—1899) paraszt-ábrázolásai Verga determinista módszerének szerb változatát mutatják; egyébként azonban a szerb regény elsősorban Balzac, Flaubert és Zola nyomdokain halad. A legtöbb horvát íróban sok a moralizáló célzat s ugyanez áll számos lengyel íróra is (Eliza Orzeszkova, Prus stb.), Szelid hatásokkal dolgozó, kedélyes realista a bolgár Karavelov (1837—1879), viszont a már említett Caragiale prózájának keserű humora olykor Mikszáth Kálmánra (1847—1910) emlékeztet. Még pesszimiztikusabb magyar író Tolnai Lajos (1837—1902), Szabó Dezső közvetlen előfutárja a társadalom kegyetlen, protestáns puritánságú bírálatában. E sok komor vízió között — sajnos a munkáskérdés és a parasztproblémák zöme mégis egyelőre feldolgozatlan! — valóságos oázis a román *Ion Creangă*-nak (1837—1889) idillikus hatású, de vérbő realizmusról tanúskodó önéletrajza s a hiteles népi mesekincsen alapuló pompás mesegyűjteménye.

A regényírókat minden országban a novellisták áttekinthetetlen légiója zsongja körül: a műfaj kiváló művészei közül a regényírónak is jeles Ambrus Zoltán (1861—1932), *Krúdy Gyula* (1878—1933) és B. St. Delavrancea (1858—1918) említendők.

7. Az utolsó ötven év

A század második felének romantikus emlékekkel kevert, célkitűzéseiben meglehetősen bizonytalan realizmusa a századfordulóra egészen elaggott, s a naturalizmust a nyugati fejlődésben az idealizmus új

hullámai váltották fel. Ennek köszönhető a szimbolizmus sikere, amely Középeurópában elsősorban Baudelaire diadalát jelentette: e táj utolsó nagy irodalmi egységét a szimbolizmus ötvözte össze. Élénk Maeterlinck, Mallarmé, Verlaine és az angol líra hatása is; Whitman öröksége azonban csak az expresszionizmus virágkorában (az első világháború után) válik igazán termékenyvé. A regényirodalom sokáig az orosz írók, később Proust jegyében áll; a színpadi irodalom terén az utolsó mélyreható befolyást Ibsen gyakorolta.

A líra terén általános jelenség a francia eredetű szimbolizmus és az inkább német s osztrák forrásból eredő impresszionizmus szoros összeolvadása: e két réteget gyakran még parnasszista hatások is színezik. Mindenesetre, e líra a biztos pusztulás szemébe néző, tragikus hangulatú polgárság utolsó mentsvára: ez magyarázza éles elfordulását a kor égető kérdéseitől. A mintaképet igen jelentős mértékben a prágai születésű, cseh-osztrák környezetből jövő *Rainer Mária Rilke* (1875—1926), a századforduló nyugtalan világvándora szolgáltatja. Megfoghatatlan, ezer színben játszó, áttetszően lebegő egyéniségének sem Tolsztoj, sem Rodin — életének két nagy mestere — nem tudott világos körvonalakat adni, s éppen e sejtelmes vonás avatta őt sokak szemében a modern líra legszuggesztívabb alakjává. Mélyzsongású, különös álmvilágot idéz a lírai színdarabokat is író bécsi *Hugo von Hofmannsthal* (1874—1929); a trieszti Theodor Däubler (1876) lírájában több a mediterrán ragyogás. Az osztrákokhoz igen közel vannak egyes magyar impresszionisták, mint *Kosztolányi Dezső* (1885—1937), legzseniálisabb műfordítóink egyike, a parnasszisták felől jövő *Juhász Gyula* (1883—1937), megragadó zeneiségű *Tóth Árpád* (1886—1928) és főképp *Áprily Lajos* (1887), az első világháború utáni Erdély kiváló lírikusa. Franciásabb és — különösen ifjúkori verseiben angolosabb — *Babits Mihály* (1883—1940): a modern kultúra antik gyökereinek is ő legnagyobb átérzője. Görögös drámája (*Laodameia*) Vrchlicky görög ábrándjaival azonos kultúrsóvárgás szülötte. Babits eszményeihez igen közelálló gondolatkörből indult el a modern cseh líra, mely reakció a hazafias pátoz túltengése és a romantikusok bőbeszédűsége ellen. A Régnier-n, Laforgue-on és Verhaeren-en nevelkedett *A. Sova* (1864—1928) már első kötetjeivel valóságos programot ad: rendkívüli érzékenységű, ideges líráját osztrákosan lágy zeneiség jellemzi. Kortársa, *Machar* (1864.) már realista stílusú, kifejezésében erősen leegyszerűsödött romantikus. Kilenc kötetes költői „világtörténelme“ (1905—1927) új „Légende des Siècles“: Nietzschéből merített hőskultuszát a modern szocializmus eszmevilágával igyekezett összhangba hozni. Mindenesetre *Machar* (1864) már realista stílusú, kifejezésében erősen leegyszerűsölészi *Petr Bezruč* is (1867), amikor egyetlen könyvében (*Sziléziai dalok*, 1903) a lengyel és német uralom alatt szenvedő határszéli cseh proletártömeget rajzolta; ezzel egészen új, tragikus tárgyra talált. A tiszta művészet eszményeihez közelebb áll viszont egy nagy cseh baudelaireianus: *Otokár Březina* (1868—1929), akinek misztikus világa a cseh vallásos gondolat betetőzése. A realiztikusabb, de erős kontraszthatásokra építő *Dyk* (1877—1931) mellett fontosak a cseh proletárköltők, különösen *Stanislav K. Neumann*, egy szociális világforradalom hirdetője és *Josef Hora*, aki szintén a szociális igazság harcosa. Meg kell jegyeznünk, hogy a szlovákok lírai fejlődése e korban sokkal lassúbb: „szürrealisták“ csak 1938 óta lázadznak *Hviezdoslavék* moralizáló hazafiassága ellen. Első jelentős lírikusai, a szónak modern értelmében, *Krasko* (1873) és *Niznanský* (1903),

valamint egy babitsi lelkeségű „poéta doctus”: E. B. Lukáč, Ady hűséges fordítója.

A csehekkel rokon vonalon halad a lengyel, a délszláv és a román líra is. A lengyeleknél a szimbolizmus hatása alatt a lírai újjászületés 1900 felé kezdődik: ennek főalakjai közé nem annyira az inkább *coşbuc-i* lelkületű Kasprowiczt (1860—1926), mint elsősorban három artisztikus formaművészt: Micinskit (1871—1918), a Tátra nagy énekesét, Tetmajert (1865—1939) és Staff-ot (1878) kell sorolnunk. A délszlávok önálló szintézisre törő, finomtollú költői Dučić (1874), a dalmata Nazor (1876), a szociális költőnek is elsőrangú szlovén Oton Župančič (1878), továbbá a szerb Rakić (1876) említendők. E nagy nemzedék mellé méltán sorakozik Svetislav Stefanović (1877), Shakespeare és Madách kiváló fordítója, a bécsi hatásokat értékesítő Milan Čurčin (1880) s a legnagyobb élő horvát költő, a Werfelne emlékeztetően háborúellenes, Leninért lelkesedő Miroslav Krlža (1893). Nem hiányoznak a proletár költők sem: Mile Klopčič (1905) szegény szlovén bányászcsaládból származik s az orosz Alexandr Blok fordítója, ami fényt vet realiztikus impresszionizmusának eredetére is.

A bolgár líra legfontosabb képviselői — bármilyen újkeletű is ez az irodalom — szintén a szimbolizmus sodrában izmosodtak meg s mint többi szláv testvére, ők is elfordulnak elődeik patétikus, moralizáló, hazafias költészetétől. A bolgár fejlődés magva a fiatalabb *Slavejkov* és *Krastev* folyóirata: a lángolóan Vazov-ellenes „Misal” (A gondolat). A legkiválóbb költők — Javorovon és Todorovon kívül, akik a franciás irány szálláscsinálói — a sejtelmes hangulatú, misztikus Trajanov (1882), a közvetlenebb, melegebb Samain-fordító Debeljanov, aki az első világháborúban esett el (1887—1916), egy impresszionisztikus szimbolista, Liliev (1885) és a bátrabb, oroszosan éles szociális érzékű Stojanov (1888). Ő mutat kivezető utat a szimbolista finomkodásból egy új, átlelkésített realizmus felé.

Az artisztikum túlzott keresése jellemzi a Macedonski nyomába lépő román lírikusokat is: közülük csak *Tudor Arghezi* (1880) és *Ion Pillat* (1891—1945) jutott el mélyzengésű egyéni hanghoz. Arghezi paraszt-őseinek primitív erejét Baudelaire bonyolult mérgein szűrte át: olykor misztikus távlatokba vesző modern idealizmusa programmszerűen áll a realiztikusan, sőt naturalista módon értelmezett valóság biztos talaján. Pillat lágyabb, elomlóbb egyéniség: gyöngéd és könnyörületes (Rilke fordítója!), de életszemléletében éppen annyira kényelmes nagybojár, mint egykor Alexandri. Fontos Erdély adaléka is a román líra fejlődéséhez: a brassói St. O. Iosif (1877—1913) impresszionizmusa manapság nagyobb megértésre lel, mint a századeleji O. Goga (1881—1938) túlhangosan patétikus politikai költészete. Az aradkörnyéki Aron Cotruş (1891) szociális és politikai lírája szintén „túl van hangszerelve”: zenekarának színei sokszor rikítóak és keresettek. Annál jobban hat az ifjú nemzedékre a moldvai G. Bacovia sajátosan egyhúrú, komor impresszionizmusa s különösen a Mezőségen született, alapos német filozófiai műveltségű *Lucian Blaga* (1895) miszticizmusa: e költő a román ortodoxia népi eszmevilágát mind lírája, mind kultúrfilozófiája kiindulópontjának tekinti s ezzel a román önismeretet új utakra terelte.

E rövid áttekintés után nem túlzás azt mondanunk, hogy a szimbolizmus és a tőle elválaszthatatlan impresszionizmus közel félszázadon át Kelet-Középeurópa mindennapi kenyeré volt s jórészt még ma is az: talán éppen ez magyarázza azonban a modern magyar líra legnagyobb alakjá-

nak, *Ady Endrének* (1877—1919) páratlan középeurópai sikerét, amely csak Petőfiéhez és Madáchéhoz mérhető. Ady költészete, amelynek magavallotta előzményei Balassa, a kuruc líra, Csokonai és Vajda János táján keresendők, tudatos elfordulással a XIX. századnak méltatlan epigonjaitól, sokkal több, mint a francia szimbolizmus magyar változata: a modern ember nagy felszabadulási vágya lüktet Ady strófáiban mind személyes, mind kollektív vonatkozásban. E vágy annál misztikusabb hat, mert a katalizmába rohanó nemzetét féltő költőnek halál-tudata veti rá árnyékát s mert a magyar protestantizmus bibliás ihlete emel fölője puritán vonalú, de mégis transzcendens távlatokba vesző boltozatot. Ady költészete visszahatás a századvég felelőtlenül elkényelmesedett, elpolgáriasodott irodalmával szemben: szociális célzatossága ma is aktuális — mert jórészt még mindig megvalósulásra váró eszmékre utal — s egész költészetének átütő erejét azért érezzük fejlődéstörténetileg rendkívül fontosnak, mert nélküle a magyar népi és proletárköltők (Illyés Gyula, József Attila) lírája sem bontakozhatott volna ki. Pedig Ady költői világa lényegében véve utánozhatatlan s paradox módon mégis ott találjuk szlovák, szerb és román költők állandó ihletői között is.

Ady mellett a jövő fejlődés szempontjából is valószínűleg igen fontos költő s egy új stílus megteremtője az expresszionizmus vezéralakja: *Franz Werfel* (1890—1942). A jóság költője ő (akit a második világégés barbár kora csak megkövezni tudott): „az ezerarcú szeretet fenséges himnuszát zengi, amely mindeneket, jelentéktelent és átkozottat egyaránt megszentel. „A háború borzalmai lelkét megrendítik, de megtalálja a kiutat: panteizmusa mindinkább a vallásos líra felé vezet. Ifjúkorának Walt-Whitman-i és Rilke-i hangjaitól hamar megszabadult: expresszionista verseinek gáttalan áradásából kimagaslanak kristályos tisztasággal felépített strófái, szabad ritmusainak szenvedélyes tovarohanása pedig szinte a romantika végtelenébe röpíti az olvasó képzeletét. Expresszionizmusának magyar kortársa a proletár sorsból komoly világirodalmi műveltségre feltörő, kiváló stílusművész: *Kassák Lajos* (1887). Kassák, a hajdani vas-munkás egész életműve szorosan összeforr ezzel a stílusforradalmi magatartással, viszont éppen akkor, amikor az emigráns Kassák Bécsben a „Mát“ szerkeszti, a román Lucian Blaga ifjúkorának iskolás páto-sza után inkább csak stílusjátékként megy keresztül egy expresszionista korszakon, amely sohasem volt egyéniségének szükségszerű megnyilatkozása.

A líra fejlődésével szoros eszmei és formai összefüggésben áll a modern drámairodalom fejlődése. Sokszerű és szinte számtalan irányba ágazik, s mégis azt kell mondanunk, hogy a kor legégetőbb problémái valahogyan kihullnak rostájából. Ha belső műfaji tagozódását tekintjük, a művészi becsvágy hőfoka szempontjából a történeti drámával kell kezdenünk. E téren a termés gyökerei végeredményben a romantikus ízlésben gyökereznek, de a lélekrajzot már a realista irodalom vívmányai teszik mélyebbé, gondosabbá. A franciás történeti dráma Victor Hugo-i típusához legközelebb kétségtelenül román írók állnak,⁵³⁾ így a Nagy István moldvai vajda uralkodásának utolsó éveit drámai feszültségű történelmi tablóba foglaló B. Delavrancea (Naplemente). A halál közelségének

⁵³⁾ A jelenség nem meglepő: V. Alexandri színdarabjai teljesen Hugo lovagvilágát és Walter Scott-i, külsőségekben megnyilatkozó történelemszemléletét próbálták román talajra átültetni. — Alexandri eleven társadalmi vígjátékának francia mintái viszont sokkal alacsonyabbról, kora boulevard-színházából származnak, úgyhogy ma már szinte nyomukra se lehet ráakadni.

tragikus líraiságát természetesen Delavrancea még nem érzi annyira át, mint Hugo von Hoffmansthal (Tizian halála, A balga és a halál), de vannak jelenetei, ahol Herczeg Ferenc (1873) Bizánc-ának méltóságteljes hanyatlását sikerrel közelíti meg. Itt említendő Ivo Vojnović, a legkiválóbb horvát drámaíró (1858—1929) műve Raguza pusztulásáról. Érdekes, hogy e történelmi „naplemente“-drámák még napjainkban is kísértének: elég a tehetséges szlovák Ivan Stodola „Svatopluk“-ára utalnunk. Lényegében véve közel állnak ehhez a típushoz számos író bibliai tárgyú darabjai: ilyen Hviezdoslav „Herodes és Herodias“-a, vagy a lengyel Rostworowski (1877—1938) verses Judás-drámája. Az utóbbi azonban a sokoldalú Wyspianski (1869—1907) művészetére emlékeztet. Wyspianski, aki egyszemélyben volt kiváló zenész, festő és költő, Francia-, Görög- és Olaszországban töltött évei alatt lelkét teleszívta a művészet ősi mediterrán tűzhelyeinek ihletével s eljutott egy olyan „Gesamtkunstwerk“-ig, amely a különböző művészeti ágakat egyidejű egymásrahatásban állítja a kifejezendő eszme szolgálatába. Sokszor merített a lengyel történelemből, de olykor visszanyúlt a görögség antik múltjába is: mint nálunk Babits, ő is írt — valamivel magyar költőtársa előtt — egy „Laodameia“-drámát. Nyugtalan tárgy- és stíluskeresése sokban egyezik a román Victor Eftimiu (1886) életművével, akinek „Prometeusz“-a külföldön is sikereket aratott. A mai történelmi drámától persze kissé mást várunk: a látható külső mozgalmasság helyett a lélekelemzés mélységét s általában az emberábrázolás belső, szuggesztív igazságát. Ebben az irányban Márai Sándornak, a legfinomabb tollú élő magyar írók egyikének (1890) „Kassai polgárok“ című színműve jelez biztató kezdést.

A modern élet különböző távlatának a drámairodalomban jobban kellene tükröződnie, azonban a termés e téren is inkább kísérleteket, mint maradandó műveket ölel fel. A tiroli Schoenherr parasztdrámái, meggyőző erejű szociális célzatosságuk ellenére, hamar elfakultak s a magyar Gárdonyi Géza (1863—1922) egy-egy életképe (A bor) se bizonyult hosszú sikernek. A románoknál Mihail Sorbul kítűnő parasztdrámája (Husvét hetében) megkapó realiztikus ábrázolásmódja ellenére sem tudott nagyobb közönséget hódítani. A parasztélet ábrázolása terén komolyabb siker Zilahy Lajos (1891) egy-egy darabja. A modern osztályharc megragadása jóformán még senkinek sem sikerült: mint társadalmi dráma mindenesetre az egész dunai tájról legmesszebb Karel Čapek (1890—1938) erőteljes alkotása, a R. U. R. jutott, amelynek amerikai bemutatója (1923) mély hatást keltett. Ugyanekkor tűnt fel F. X. Šaldának (1867—1937), a jeles cseh kritikusként és esszéistának a polgári társadalommal élesen szembeforduló darabja: „A gyermek“ A mai élet nagy olvasztótégelye, a nagyváros kissé a társadalmi dráma szélén maradt: Molnár Ferenc „Lilioma“ és a cseh František Langer „Külvárosa“ inkább csak a kérdés szentimentális mozzanatait ragadták meg. A nemzedékváltás izgalmas rajza is elsősorban egy cseh társadalmi írónak, Vilém Wernernek sikerült. Aggodalmasnak látszik a lélekelemző színművek csekély száma: még a tragikus válságok közt sodródó szerelmi életét is utoljára a bécsi Artur Schnitzler (1862—1931) vetítette fel a magasabbrendű esztétikai alkotások világába. Az utolsó negyedszázad világtörténelmi eseményeiből emelkedett ki Langer egyik darabja, amely az 1917-i orosz forradalmat rajzolja, Szibériába vetődött csehszlovák élményein át; sajnos, a magyar politikai dráma (Lengyel M.: Tájfűn, Bíró L.: Hotel Imperial) idáig sem emelkedett.

A vígjáték terén — szemben a dunai táj északi és nyugati népeinek borongó, filozófáló hajlamával — elsősorban a délkeleti sarok tűnt ki, ahol még mintha élne valami a mediterrán népek velükszületett derűjéből, szívből fakadó komédiázó készségéből. Itt van a szatirikus vígjáték igazi hazája: a bolgár Begović (1876), a szerb Nučić (1864—1938), a bolgár Kostov (1878) s a román Musatescu, mind ugyanazt a derűs szellemet képviselik. Sokkal kifinomultabb, franciásabb, hatásaiban is kiszámítottabb a Molnár Ferenc-i vígjáték: aligha maradandó érték ugyan, de mégis sziporkázó görögtűz, melynek csillogásában az egész világ gyönyörködött.

Keletközépeurópának azonban ma lelegevenebb műfaja kétségkívül nem a dráma — sokhelyütt még a színjátszás szervezésbeli feltételei is roppant csenevészek! — hanem a regény: valamennyi műfaj közül ez jelentkezett ugyan legutoljára, de arányai, lazább szerkezete és szereplőinek nagyobb száma több alkalmat nyújt az élet ezer arcának ábrázolására. Itt súlyos a romantikus hagyomány: a történeti regények beláthatatlan seregét szülte, egészen a „regényes életrajzok“ néhány év előtti áradatáig. Északról dél felé haladva s egyszersmind bizonyos belső műfaji tagolást is követve meg kell jegyeznünk, hogy a történeti regény mesterei elsősorban az erős történeti tudattal rendelkező nemzetekből kerültek ki. Ezért fejlett például a lengyel történelmi regény, ahol a legjobb alkotások egyike kétségtelenül Sicroszewski (1860), a hajdani szibériai deportált regény életrajza a nagy lengyel költőről, Twardowski-ról. A XIX század második felének pesszimista kiábrándultságát Zeromski (1864—1925) rajzolta. Igen előkelő helyet foglal el a dunai táj történelmi regényei közt Herczegnek legalább két műve: a „Pogányok“ és „Az élet kapuja“; érdekes kísérletet jelent Tabéry Géza freskója Dózsa György koráról (Vértorony). Jókai kapcsoldik Gulácsy Irén (Fekete vőlegények, Nagy Lajos), viszont a Jókai által annyiszor rajzolt erdélyi aranykort új és mélyebb színekkel ruházta fel MórícZ Zsigmond (1878—1939) a „Tündérbert“-ben. A történelmi keretet eleven lélekelemzéssel tette érdekesebbé Makkai Sándor (Ördögseker) s néhány izgalmas korszakot festett Szántó György (A földgömb stb.). A románoknál a történeti regény — Sadoveanu páratlan termékenysége ellenére — is mintha válságba jutott volna: komoly lélekelemzésre törekvő, Mereskovszki-i felfogásnak egyelőre nyoma sincsen. Messzebbre jutott a szlovák L. Nádaši-Jégé (1866—1940) Szvatopluk-regényében.

Sokkal gazdagabb Kelet-Középeurópa irodalma — s a legszorosabb összetartó kapcsok egyike — a parasztok életének ábrázolásában: a műfaj csúcán a lengyel Reymont-nak (1888—1925) Nobel-díj-nyertes nagy műve, a „Parasztok“ áll. A távoli ős a naturalista regénynek e fajtájában természetesen Zola „La terre“-je; mégis mennyi elevenséggel rajzolja Reymont, egyetlen év keretében, nemcsak a falusi föld egész életét, de mindazokét is, kiket ezer szál láncol a földhöz. Reymont oroszosan magyaranyú koncepciója indította valószínűleg az ukrán Samčuk-ot is (1905) arra, hogy „Volyn“ című regényciklusában megragadó erővel idézze fel az elnyomott ukrán paraszt szenvedéseit. A cseheknél Alois Mrstik (1861—1925) haladt Reymont csapásain, s egy másik cseh író, Krelina (1903) felvetette a földjétől elidegenített földesúr tragikus problémáját is. A nagy parasztregegyek egész sorát látjuk a szlovákoknál: különösen értékesek és a kor problémalátására igen jellemzőek Sv. Hurbán Vajanský (1847—1916) alkotásai (A száraz ág, 1884, Gyökerek és ösztönök, 1896), továbbá a Mikszáthhoz közelálló Martin Kukučín (1860—1928) és a fiatalabb J. C.

Hronský (1896) regényei (különösen a legjobb modern szlovák regény: Josef Mák, 1933). Úr és paraszt ellentétére, valamint a parasztságban rejlő töretlen őserőre több derűlátással mutatott rá Milo Urban (1904), akinek több idegen nyelven megjelent, legjobb alkotása „Az élő ostor” (1927). A magyar parasztregegy megteremtőinek, elsősorban Móricz Zsigmondnak óriási akadályokkal kellett megküzdenie: gyökerestül ki kellett irtania a magyar középosztály paraszt-szemléletéből a népszínműs a cigányzene mindent meghamisító, primitív önámítását. Ezért súrolta Móricz „Sáraranyának” nyers, stilizálatlan naturalizmusa megjelenése idején a társadalmi botrány határát. Később a közfelfogást kevésbé próbára tevő, de mégis mélységesen igaz paraszt-ábrázolást nyújtott a székiesség legnagyobb modern írója: Tamási Áron (Ábel a rengetegben, stb.). A románoknál Liviu Rebreanu (1885) „Ion”-ja volt sokak szerint az első valóban közkedvelt román regény. Rebreanu a paraszt legősibb vágyait: a föld- és asszonyéhséget eleven realizmussal érzékeltette, de közben nem feledkezett meg az erdélyi falu intelligenciájának valóságos galériájáról sem: az első világháború előtti román pap és tanító alakja egyszersmindenkorra olyannak maradt meg a román köztudatban, amilyenek ő rajzolta meg. Később Rebreanu vérbő paraszthalakjaival egyrészt ügyesen népesítette be az 1907-i román parasztforradalom sikerült tablóját (Lázadás), másrészt megpróbálta ebbe a környezetbe belehelyezni Hora alakját is. Rebreanu délszláv kortársai közül a legkiemelkedőbb a szlovén Cankar (1876—1918), aki egyébként e korban, amikor a regény a novella fejlődését teljesen háttérbeszorította, ennek a méltatlanul mellőzött műfajnak kiváló mestere maradt.

A kor társadalmi regényeinek egyre sokasodó áradatából ki kell elmelnünk azokat, amelyek a XIX. század patriarchálisabb életformáinak gyors eltűnésén merengenek s ezzel a korszakváltásnak mindennél mélyebb problémáira tapintanak rá. Ebben főleg a románok mesterek, ami természetes is, hiszen a viharszerűen betört nyugati civilizáció talán itt került a legélesebb ellentétbe a tegnap balkáni tarkaságával. A pusztuló bojár osztály elégikusai szinte mind moldvaiak (innen, Lengyelország szomszédságából jöttek egyébként a román történeti regények szerzői is). A fejlődés csúcsára kétségtelenül I. Teodoreanu (1897) állítandó: Rebreanu kissé nyers színeinél az ő művészete sokkal árnyaltabb, hajlékonyabb. A lengyeleknél Marja Dąbrowska (1892), az Éjszakák és napok” c. regény szerzője látszik Teodoreanu megfelelőjének. Pusztuló társadalmi osztályok válságát sokkal eruptívabb, forradalmibb dialektikával idézi fel Szabó Dezső (1879—1945): legnagyobb műve, az „Elsodort falu” egyben az első világháború viharos éveinek is nagyszabású bemutatása. Szabó Dezső stílusromantikájának önnön naturalizmusát messze túlszárnyaló lobogását a dunai tájnak eddig egyetlen prózáírója sem érte utól. Tompább színekkel dolgozik, de meseszövéseben és jellemábrázolásában mesterei Zilahy Lajos (Két fogoly) és Kosztolányi Dezső (Édes Anna). A világháború többi nevezetes regényírója a horvát Krleža (1893), korunk társadalmának merész bírálója s a szlovák Ján Hrušovský (1892), aki regényszerűen próbálta megragadni az első világháborút követő összeomlást is (Péter Pál az új élet küszöbén, 1930). A román háborús írók, így I. Minulescu vagy a nagy sikert aratott D. Cocea, sokkal kevesebbel beérik: regényeik elevenek, de a szellemes riport életszerűségénél alig nyújtanak többet. A nagyvárosi élet válságainak izgalmas körképe Babits Mihály „Kártyavár”-a: ugyancsak ő emlékeztetett a látszólag derűs eseményte-

len kisvárosok mélyén meghúzódó tragédiákra is (Timár Virgil fia). Végül nem szabad megfélekednünk a proletár-élet naturalisztikus felidézéseitől sem: a műfaj jellemzésére elég Čapek-Chod-nak (1860—1927) Prága munkástömegeiről írott regényeit, Karel Čapek utolsó nagy művét a bányászok küzdelmes sorsáról s a már említett Kassák önéletrajzát (Egy ember élete) idéznünk. Mindezen politikai és társadalmi regények ma közelebb állnak hozzánk, mint valaha, hiszen érezzük, hogy a második világháború kavargásában is ott rejlenek azok az epikus magvak, amelyek az eljövendő nemzedékek regényírását fogják éltetni.

Ennek az új és valóban megrázó élményhullámnak első megnyilatkozásai máris itt vannak előttünk: mindenütt a dunai tájon bőven árad az a líraiság, amelynek motívumait a háború vagy a deportálás borzalmi szolgáltatták, sőt — úgy látszik — nagyszabású memoár-irodalom is fog megindulni, jórészt az ellenállási mozgalmak hőseinek tollából. Lassanként ébrednek a kényszerű aléltságból irodalmi folyóirataink, a határokon innen és túl egyrészt már régebben is működő irodalmi társaságok szerveződnek újra, másrészt pedig újak alakulnak, a dunai népek közti kapcsolatok elmélyítése végett. Új művelődési horizontok is nyílnak meg minden dunai nép számára: reméljük, mind jobban megismérhetjük az orosz világnak eddig szinte hozzáférhetetlen utolsó negyedszázadát és szét kell tekintenünk nyugat felé is, amelynek irodalmi fejlődésétől kissé elmaradtunk. Mindezen jelenségek — több-kevesebb eltéréssel — mindegyik dunai népnél hasonló módon nyilatkoznak meg: talán sohasem érvényesült a párhuzamos fejlődés törvényszerűsége ily tökéletesen. Most már az íróknak, mint a nemzeti szellem fáklyavívóinak, egy a kötelességük: a közeli mult véres eseményeiből — még akkor is, ha azokat írják le — kiemelkedni a tiszta és időtálló művészet derültebb tájai felé, s egy új — nem önámítóan eszményítő, de igaz eszményekben hívó — idealizmus világa felé kalauzolni a dunai táj meggyötört népeit. Hisszük, hogy a nagy és tiszta irodalmi célok önzetlen szolgálata végre megteremti a Dunamedence népei közt azt a demokratikus összefogást, amelyért már annyi kor tett hősi erőfeszítést, az igazi és maradandó „pax Danubiana“ érdekében.“)

54) A német szellem hódító törekvései Magyarországon nem sok visszhangot leltek. Csattanós bizonyítéka ennek az idegen nyelvekből fordított művek statisztikája alábbi:

	1939	1940	1941	1942	1943
angolszász, francia, orosz	89%	80%	78%	79%	76%
német-olasz együtt	11%	20%	22%	21%	24%

Megjegyzendő, hogy a fordított német szerzők igen nagyrésze is éppen a hitlerista-rendszer üldözötte német író volt (Thomas Mann, Stefan Zweig, stb.). A magyar szellem érdeklődésének sokoldalúságát bizonyítja, hogy 1942-ben 4%-át, 1943-ban pedig 8%-át teszik az oroszról fordított művek az összes fordított műveknek.